

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László.

»a gróf összeesett ugyan, de nem ájult el«

LACKÓ MIHÁLY

»Mindenütt besúgót, fantomot lát«

HANS MAGNUS ENZENSBERGER

»ismét akadnak indiai világbajnokjelöltek«

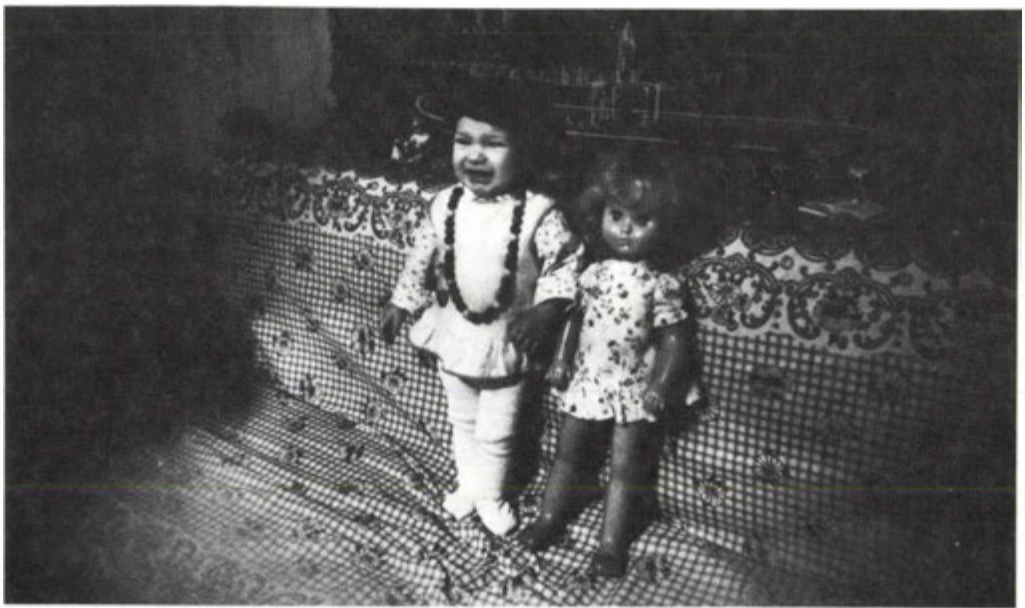
E. J. HOBSBAWM

Mcmxcvii Május

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT

MCMXCVII MÁJUS

KILENCEDIK ÉVFOLYAM ÖTÖDIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **Hannes Böhringer** filozófussal 3

E. J. Hobsbawm Mi értelme Európának? 6

Robert Skidelsky Megengedhetjük-e magunknak a jóléti államot? 11

Ladányi János – Szelényi Iván Még egyszer az esélyteremtő
államról 17

Hermann Broch Vergilius hazatér 23

Hans Magnus Enzensberger *Semmelweis Ignác* 29

Tandori Dezső *Hekatomba* 32

Tandori Dezső Másnap. Utó. Nyakig-lábjegyzet 39

Mesterházi Mónika *Verse*k 44

Lackó Mihály Széchenyi elájul 46

Tillmann J. A. A test denaturálása 53

...a helyes meder... 56

Horváth Iván Bölcsészet a bábeli könyvtárban 61

E számunkat **JUDIT SZABÓ** fotóival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1996-IG), KÁLMÁN C. GYÖRGY (1996-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

OLVASÓSZERKESZTŐ: KÁDÁR JUDIT.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{ART} STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK *KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN* KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

Mondhatta volna szebben is...!

Rostand-nak nem okozott gondot, hogy Cyrano impozáns orrát virtuóz sorok mögé rejtse.

Az ügyes csomagolástól az orrhossz ugyan nem változott, a látvány mégis barátságosabb lett. Vajon mit kezdett volna korunk monstrumával, egy bikkfanyelvű biztosítási levéllel?

Mondhatta volna szebben?

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS!

Ön szerint hogyan fogalmazta volna Shakespeare, Dante, Kafka, Mikszáth, Móricz, Arany János... (a lista kiegészítését Önre bízuk), a következő mives sorokat?

Tisztelt Ügyfél!

Értesítjük, hogy az Ön * * * * * kötvényszámú szerződésén a mai napon * * * * * Ft hátralékot tartunk nyilván. Az utolsó, díjjal rendezett időszak * * * * *.

Amennyiben fent említett hátralékát nem rendezi, az esedékességtől számított 90. napon a biztosító kockázatviselése megszűnik.

Ha hátralékát levelünk kézhezvételéig rendezte, arról szíveskedjék minket tájékoztatni.

Bármely egyéb, díjfizetéssel kapcsolatos kérdéssel forduljon ügyfélszolgálatunkhoz.

Tel.: (06-1) 391-1300

Tisztelettel:

ABN AMRO MÉBIT Rt.

Várjuk mindazon írók, irodalombarátok, nyelvművelők és általában a magyar nyelv hű barátainak levélterveit, akik e sorokba szellemet és lelket képesek lehelni.

I. díj: 100 000 Ft, II. díj: 80 000 Ft, III. díj: 60 000 Ft.

Beküldési határidő: 1997. JÚNIUS 20.

Címünk: ABN AMRO MÉBIT Rt., 1121 Budapest, Konkoly Tege M. út 29-33.

A pályázatnak – a pályázati anyagon kívül – tartalmaznia kell a pályázó nevét, értesítési címét és telefonszámát.

A neves irodalmárokból álló zsűri 1997. június 30-án hirdeti eredményt, amelyet az ABN AMRO MÉBIT Rt. ugyanitt tesz közzé.

Ezredvégi beszélgetés Hannes Böhlinger filozófussal

A FILOZÓFIÁNAK MA SZÁMTALAN JELENTÉSE, EGYMÁST KÖLCSÖNÖSEN KIZÁRÓ ÉRTELMEZÉSE VAN, ÉS MÉG A FOGKEFE-
GYÁRTÓK IS SAJÁT FILOZÓFIÁVAL SZERETNEK ELŐ-
HOZAKODNI. TE MIT TARTASZ FILOZÓFIÁNAK?

– Nem az akadémiai diskurzus zárt kontextusában ténykedem. Számomra a Düsseldorfi Művészeti Akadémiára kerülésem jelentette a fordulópontot: filozófiát nyílt mezőn, kihívást a nyelvem számára. Már a tanulmányaim idején kezdtem megszabadulni mindenfajta terminologikus nyelvtől. Ezt aztán tovább edzettem a művészeti főiskolán. Abban érzem a magam erősségét, hogy a filozófiát nyílt mezőn, szabadon és védtelenül művelem, mindattól érintve, ami körülvesz. Csak azt próbálom szavakba foglalni, ami megszólít. Mivel nem rendelkezem egy filozófiai iskola fogódzójával, sem pedig az egyetemi társaság támasztékával, a nyelv adja az egyetlen fogódzót azon a senkiföldjén, ahol tapogatódzom. Ezért aztán számomra a legeslegvégső elkötelezettség a nyelv. Csakhogy a nyelv, éppen a nyelv nem ad szigorú szabályokat. Ezért azután minden a szavak mérlegelésén és latolgatásán múlik, nemcsak a fogalmakat, hanem a metaforákat, a szóképeket is latra kell vetni. Ha másokat hallok beszélni, vagy mások könyveit olvasom, végső soron ez képezi az érvényesség kritériumát: hogyan bánnak a nyelvvel. A nyelvben nemcsak a szavakon múlik a dolog, hanem a ritmuson is; a zenén.

– Milyen művészet hatott rád a leginkább?

– A concept art volt a legnagyobb felfedezésem annak idején, amikor elkezdtem filozófiát tanítani a Düsseldorfi Művészeti Akadémián. A képzőművészetben belül képrombolással ért fel: konceptekre és nyelvi kijelentésekre történő redukció volt ez. Természetesen a művészek nem mondtak le teljesen az ábrázolástól; például az üres falon géppel írott szövegek lógtak, melyek a koncepteket írták le; a betű, a lexikon esztétikája volt ez, mondhatni. És már látni lehetett, hogy mindez majd száraz akadémizmusban fog végződni, filozófiai laposságokban, amihez éppenséggel semmi szükség képzőművészetre. Aztán jött a kurzusváltás: a Vad festészet festőláza, az akadémiai magasművészet átfordulása triviális művészetbe, popkultúrába. A Vad festészet a Pop Art tradícióját követte, de nem volt olyan erős. Nem tudott új triviális mítoszokat találni vagy kitalálni, melyek oly átütők és nagy horderejűek lettek volna, mint Warhol Coca-Cola-dobozai.

A concept art mellett engem mindenekelőtt a fluxus fogott meg. A fluxus filozofikus humora miatt volt fontos. A legmagasabb dolgok mellékes és csaknem banális emlegetését és megjelenítését, a legmagasabbnak hétköznapivá, triviálissá átfordítását nevezem filozofikus humornak. Ez magában foglalja a fenségesnek triviálisba fordulását, majd

pedig újra visszafordulását a fenségesbe. Ezért törekszem magam is a filozofikus humor stíluskevercsének buzgó követésére.

– MINEK TEKINTED A MAGAD TEVÉKENYSÉGÉT?

– A magamfajta filozofálást egy olyan tradíció részének tartom, amely Németországban inkább elcsökevényesedett, vagy egyáltalán nem is igazán művelték. Ezt Wilhelm Dilthey – Bernard Groethuysennek a tanára, akiről disszertációmát írtam – legalábbis történetileg feldolgozta; ez a görög–római életfilozófia tradíciója, ami a francia filozófiában és pszichológiában elevenen él tovább. Olyan filozófia ez, mely életfilozófiának tekinti magát, filozófiának egy szabad mezőben, az életen való keresztüljutás, az élet nyomorúságával szembeni belső felvérteztség művészetének. A filozófia ezt úgy nevezi: boldog élet. Ám boldogságon az élet elkerülhetetlen boldogtalanságának elviselését, méghozzá könnyűszerrel történő elviselését érti. Ennek a filozófiának a magva a rendíthetetlenség és az önuralom, a szenvedélyek, az affektusok fölötti uralom képze. Ennek azonban az az előfeltétele, hogy az ember képes legyen ura lenni önmagának. A keresztény gondolkodók az antik, pogány filozófia elleni támadásukat éppen erre a pontra összpontosították, és kiemelték, hogy az ember egyáltalán nem ura önmagának. A pszichoanalízis igazolja ezt a diagnózist. Azok a filozófiai írók pedig, akikhez én kötődöm, a francia moralisták, a hősiességnek és a kudarcnak, a helytállásnak és csődöt mondásnak, az ember, a modern szubjektum nagyságának és nyomorúságának ezt a ellentétét tematizálják.

– MI TÖRTÉNIK MA A FILOZÓFIÁBAN? EGYÁLTALÁN ÁTTEKINTHETŐ-E A MEZŐNY?

– A kortárs filozófia egyre kevésbé érdekel. Azt olvasom, amit ajánlanak nekem, ami megszólít, amitől indíttást várok. Meg sem próbálok áttekintést szerezni a filozófiáról, és e filozófia magaslatán lenni. Ez egyszerűen túl sok nekem. Túl sokat kellene kóstolnom ahhoz, hogy kiderüljön, mi a valóban tápláló belőle. Minél hosszabb ideig tanít az ember egy művészeti főiskolán, annál inkább meglazulnak az egyetemi filozófiához fűződő kötelékek. Néha ettől rosszul érzem magam, és attól tartok, hogy már teljesen elváltam a filozófiától, fogódzójától és tartásától. Gyakran a beszélgetőpartner is hiányzik, akivel megbizonyosodhatnék a filozófia felől. Valójában inkább a tudományok és a művészetek felé orientálódom, és megpróbálom filozófiai dimenziójukat megragadni.

– HOGYAN HELYEZKEDNEK EL EGYMÁSHOZ KÉPEST EZEK A TERÜLETEK? MENNYIRE ÁTJÁRHATÓAK A HATÁRAIK?

– A művészet és a tudomány fogalmai nagyon cseppfo-

lyóssá váltak, és a filozófiát is sokáig művészetnek tekintették. Ám a tudomány velejében mindvégig megmaradt művészetnek, és úgy hiszem, magvát tekintve a tudomány mindig filozófia is. Csakhogy ehhez a maghoz alig férünk már hozzá, mivel mindez nagyüzemmé vált. A művészet esetében ugyanilyen átalakulás fenyeget, jóllehet a művészet mindig is kisebb üzem volt, és személyesebben üzemelt. Nem volt olyanmire tömeges a képzés, és ezáltal mindig vissza lehetett térni a művészet velejéhez, és egyáltalán az absztrakció magaskultúrájához, onnan pedig a figurativitáshoz, és mindenkor megvolt a lehetőség pontszerű értelmezésére. A filozófiában az antik filozófia mint életforma-hagyomány, és mint ilyen képzésforma megszűnt. Ez a forma csak indirekt módon tanítható. Ugyanúgy, mint ahogy végső soron a bölcsesség-hagyományt is csak közvetett módon lehet tanítani. Már Szókratész is indirekt módon kezdte tanítani; nevezetesen annak megfordításával, amit a filozófia jelent: éppen hogy nem tudni azt, ami a jó, ami a bölcsesség. Azóta, mondhatni, a filozófiának már közvetett, reflektált a viszonya a bölcsességhez.

– SZÁMODRA MENNYIBEN JELENTENEK KIHÍVÁST AZOK A NAGY ÁTALAKULÁSOK, AMELYEK KÖRÜLÖTTÜNK ZAJLANAK?

– Azt hiszem, hogy a túl közelit illetően csak tévedhetünk. Némi távolságból majd láthatóvá válik, hogy mi volt a különös ebben a korszakban; az, ami filozofálásunk formáját más korokétól megkülönbözteti. A magam tevékenységében a *philosophia perennis*, a filozófia tradicionális dolgának folytatására törekszem – természetesen nem teljes szélességben, hanem azokkal az instrumentumokkal, amelyekben játszani tudok. És megpróbálok nem foglalkozni azzal, hogy ezek az eszközök alkalmasak-e még ma is; hogy ezeknek az instrumentumoknak van-e még hangjuk. A magam részéről megkísérlem a legjobbat, és majd meglátjuk...

Ha elkezdik dramatizálni a helyzetet, én az ellenkezőjére hajlok. Ha pedig ártalmatlan színen tüntetik fel, akkor dramatizálni kezdem. Így hajlok arra, hogy a technológiai-elektronikus forradalmat ne vegyük olyan drámaian. Másfelől azt hiszem, hogy a szovjet birodalom összeomlása, a Fal ledőlése egészen jelentős esemény. Az a benyomásom, hogy életemben először éltem át egy történelmi eseményt, amelynek a következményeit még egyikünk sem képes a maga teljességében felmérni. Számunkra, németek számára sok minden megváltozott, és természetesen alatta maradtunk azoknak a követelményeknek, melyeknek meg kellett volna felelnünk.

– A KÜLÖNFÉLE ÚJ TECHNOLÓGIÁK NEMCSAK A KÖRNYEZETET VÁLTOZTATJÁK MEG, HANEM AZ ÉSZLELÉS MÓDJÁT IS, AMINEK A KÖVETKEZMÉNYEI MÉG FEL SEM MÉRHETŐEK.

– Röviden és tömören: az új elektronikus médiumok filozófiát kívánnak: a distancia pátozását, távolságot. Védelmi vonalat kell felállítani. Ekkor ugyanis kellő távolságot nyer az ember a határok felismeréséhez. És ez számomra a filozófia őseredeti feladatának tűnik: hogy felismerje a határokat, hogy megkülönböztesse a határtalant a behatároltától, valamint hogy összetévesztésük lehetőségét felismerje – ami abban áll, hogy az ember a behatárolt határtalannak, végtelennek tekintheti, és a végtelent egy véges, például egy kép formájában ábrázolja. Azt hiszem, hogy a művészet a filozófiához hasonlóan – és a technikával, vala-

mint a technológiával ellentétesen – operál; hogy a művészet egy reflektált észlelésmód, a reflexió egyik formája, egy olyan távolságtérmet, ami már eleve távolságot feltételez. A distancia a várakozás képességét, az ítélettel való várakozni tudást jelenti; azt, hogy az ember ne hagyja magát a sebesség szédületétől vezéreltetni.

– TE HOGYAN TEREMTED MEG EZT A TÁVOLSÁGOT?

– Én a szépség szabályaihoz tartom magam. A szépség elővigyázatos. Egyszerre két úton megy: minden marad a régiben, minden változik. Nincs semmi új a nap alatt, minden új. Egyrészt az áthagyományozottra támaszkodom, és figyelmen kívül hagyom a változásokat – mint eddig, ezentúl is ceruzával írok, és nem számítással –, és sok olyan képződményre utalok, melyek minősége és tartóssága éppen az időszertütlenségükből fakad. Másfelől mégis megengedek magamnak egy szabadon mozgó, körbe forgó radar-antennát. Próbálok minden lehetséges eszközzel, réggel és újjal, zöldágra vergődni. De az ember nem képes mindenre; én nem vagyok gyors. Az én képességem a lassúság. Ezért is méltánylom az olyan régi erőnyeket, mint az állhatatosság és a helytállás, a *constantia* és *perseverantia*, valamint a nyúlórlás és a süntől szóló mesét, amiben a sün nyeri a futóversenyt, mert a helyén marad.

– MIRE IRÁNYUL MOSTANÁBAN A RADARANTENNÁD?

– A radarantenna kérdésének, mint mindennek, két oldala van. Egyébként is az a benyomásom, hogy folyvást ambivalenciákban mozgunk, és a filozófia erőfeszítésének arra kell irányulnia, hogy némi tisztázást vigyen végbe az ambivalenciák tengerében. A radarantenna egyfelől jelenti azt a törekvést, hogy az ember az idő magaslatán legyen, mindenfajta rezdülést, ami a levegőben van, regisztrálni tudjon. Másfelől jelenti a divatosságot, annak a követését, ami éppen történik; arról írni, ami amúgy is halmokban áll a pénztárnál – amit az ember, önnön elszigeteltségénél és akadémikus világidegenségénél fogva még nem vett észre.

Hogy most mire irányulnak az antennáim? Az utóbbi években filmekkel foglalkoztam, nem azért, mintha egy másik műfajt akartam volna megismerni, hanem azért, mert a mitológia témája érdekelt. A filozófiának nemcsak a művészet és a tudomány irányába nyitottak a határai, hanem a teológia felé is. A teológia természetesen a tudományhoz tartozik. A keresztény teológiában a „demitologizálásnak”, a „mítoszatlanításnak” kulcsszerepe van. Az újramitologizálásnak és demitologizálásnak a váltakozása, egyiptomi fogság a mítoszban, és Izrael gyermekeinek örökké tartó kivonulása Egyiptomból a pusztaságon, a kijózanodás és a demitologizálás metaforáján át; nos, ez foglalkoztat engem aktuálisan.

– A LEGKÜLÖNBÖZŐBB TERÜLETEKEN LÁTNI MÍTOSZOK KELETKEZÉSÉT ÉS SZÍVÓS JELENLÉTÉT. MIRE IRÁNYULNAK A TE KUTATÁSAID?

– A felvilágosodás óta létezik egy új mitológia iránti igény. Annak arányában, ahogy a régi mitológiától, a mítosztól emancipálódott az ember, úgy kíván új mítoszokat. Légyen az a fiatal Hegel és Hölderlin rendszervázlata, vagy a klasszika-filológiai hagyományban Bachofen, Nietzsche, Walter F. Otto mítosza, vagy akár Chamberlain-é, „A huszadik század mítosza” – minden borzalmas következményével egyetemben. Felfedeztem, hogy létezik egy mitológia, amit fiatalon nagyon kedveltem: a cowboy mitológiá-

ja. Az amerikai mitológia új mitológia, és még mindig eleven, az egész világra kiterjedő, mivel – e pontban megint egyetemi éveim hegelianizmusa érvényesül – Amerika körünk világtörténelmi győztese, és még ma is az. Bármennyit beszéljenek is Japánról és a növekedő ázsiai régióról, valamint az Egyesült Államok hanyatlásáról, Amerika mitológiája még mindig a világtörténelmi győztesé. Hirtelen támadt egy gondolatom, mely a cowboyfilm hős figurájával, az angolszász lovagi hagyomány lovagias megmentőjével az életrajzomhoz, az ifjúkoromhoz kapcsolódik. És ezt a mitológiát egy másik mitológiában látom demitologizáltan megjelenni: az úgynevezett *film noir* gengszterfilmjeiben. A *film noir* az egzisztencializmus amerikai változatának lehet nevezni. Úgy tűnik, a velejében erősen teologikus indíttatású, ami negatív teológia, egy Isten halála utáni teológia. Sok mitológia van; a mitológiák burjánzanak – ez alkotja lényegüket. A legtöbb mitológia, a science fiction, a cyberspace, mindez nem érdekel engem annyira, mint a western és a *film noir*.

A mitologizálás veszélye abban rejlik, hogy átcsúszhat egy képvilágba. És e pontban találkozok a filozófia és a bibliai hagyomány: a kép kritikájában, a kép leértékelésében. Végző soron így kell értékelni a művészetek platóni kritikáját is. A képtilalmat a zsidó tradícióból ismerjük. Állandóan ki vagyunk téve a mitológia veszélyének; még a tudomány is, sőt maga a filozófia is. Az ész, az állam, a faj, a társadalom, az önmegvalósítás stb. mitológiájának. És nem tudunk megszabadulni a képektől. A nyelv telítve van képekkel, melyek szuggesztíven hatnak, a reflexió küszöbe alatt átjutva meggyőzik a tudatot. Tehát a mitológiával való foglalkozás során tulajdonképpen mindig is mítoszaltatás történik.

– KORÁBBAN ÍRTÁL OLYAN POPULÁRIS MŰFAJRÓL, MINT A BLUES. MIÉRT KELTETTE FEL AZ ÉRDEKLŐDÉSÉDET?

– Engem a „pop” érdekel. Azt hiszem ugyanis, hogy kulcsfogalom a modern művészet megértéséhez. A modern művészet egy krisztológiai fordulatot valósít meg: a magas stílusnak alacsonyra történő leszállítását. Vagy másként: az alacsony stílusnak magasra emelését. Számomra ez adja a „pop” velejét. Ezért nem szabad a „pop”-ot lebecsülni. Olyan hagyománya van, amely végző soron a bibliai irodalomig vezet vissza. Régtől fogva ismeretes az úgynevezett kópé-regény, a *Simplicissimus*, mely a hőst mintegy megfordítva, mihasznaként, csibészaként, csavargóként mutatja be.

A blues az Amerikába – egy új Babilonba – eladott feketék siraloméneke. A szabadon engedett, és ezáltal magukra hagyott rabszolgák siraloméneke, a dzsessz és a

rhythm and blues révén, egy világkultúra, a popzene alapvető daltípusává válik. A fokozódó szekularizálódással eltűnnek a vallás szigorú formái. Csavarogni kezd. Művészetté válik. A művészet vallási formák és funkciók sokaságát veszi át. A művészek ezt sokáig elutasították, most azonban szeretnek ilyen teológiai utalásokkal ékeskedni. Ebben a kötetlenség, a szigor hiánya jelenti a veszélyt.

– MINDEN FILOZÓFUSNAK VAN VESSZŐPARIPÁJA, ÍRTAD. TÉGED HOVÁ VISZ A VESSZŐPARIPÁD?

– A vesszőparipa számomra annak a pontnak a megtalálását jelenti, amelyből kiindulva minden irányban tisztázást tapasztal az ember. És ez a pont egyúttal nagyon személyes, gyermeki is. Egyre inkább rájövök arra, hogy azok a témák, amelyekről az embernek a legtöbb mondanivalója van, a gyerekkorától foglalkoztatják. Azt hiszem ezért is ülünk még mindig valamilyen vesszőparipán, csak nem vesszük észre vagy szégyelljük, és nem támaszkodunk rá a tudományos, művészeti munkánkban. Én mindenesetre cowboyként ülök a vesszőparipáimon, és meglovaglom őket, mint ahogy Cézanne nap mint nap megfestette a Mont Sainte Victoire-t. A vesszőparipa az, amit Ezra Pound, az amerikai költő „vortex”-nek nevez: egy örvény, ami mindent magába szív, mindent felfog, egy radarantenna, mely nemcsak veszi, hanem értékeli és átdolgozza, imaginálja és transzformálja a jeleket. Ha az embernek van egy ilyen vesszőparipája, akkor mindenható ellovagolhat, méghozzá úgy, hogy közben otthon marad. A másik kedvenc gondolatom: az ember könnyű csomaggal utazzon. A magam filozófiáját is így űzöm; ez nem olyan filozófia, amihez tengerészláda kell, hanem olyan, amit még magam is el tudok vinni, ami elviselhető, és lehetővé teszi az utazást, egyszersmind az otthonmaradást is, akárcsak a gyerekszoba vesszőparipája az egész világ bejárását.

– HOGYAN TELIK EGY JÓ NAPOD?

– Számomra akkor jó egy nap, amikor nem nyomaszt valamilyen kézirat befejezésének kényszere, vagy egy szemináriumra vagy előadásra való felkészülés feladata, és délelőtt hozzájutok a harmonikámhoz, játszhatok rajta, és a játék különösen jól megy. Kellemes egy nap akkor is, ha egészen korán leülök az íróasztalomhoz – az egész lakás üres –, és leírhatok valamit, ami az utóbbi hetekben újra és újra átfutott a fejemben, és már annyira jutott, hogy nem esik nehezemre papírra vetni. Kellemes nap lehet az is, amikor felhív egy barátom, és megbeszéljük, hogy este együtt vacsorázunk, és ez az egész nap folyamán örömmel tölt el.

A BESZÉLGETŐTÁRS TILLMANN J. A. VOLT.

Mi értelme Európának?

E. J. HOBSBAWM

Fél évezreden át az európaiak formálták, alakították a világot. Ennek most már vége. Új szemlélet alapján kell szemügyre vennünk földrészünket és történetét.

A történelmet nem szabad összetévesztenünk a politikával. Kiváltképpen nem a földrészekét, hiszen azok már amúgy sem alkotnak a természet által meghatározott földrajzi egységeket, mint például a hegységek vagy a folyammedrek, hanem csupán a földgömb felszínének az ember által elnevezett részei. Ámde ezt teszi módszeresen az emberiség írástudó része – napjainkban inkább, mint valaha. Pedig már az ókorban nyilvánvaló volt, hogy a szárazföldek ekképpen elnevezett részei közötti különbség távolról sem csupán földrajzi természetű. S ez mindmáig így van.

Európa kiagyalt fogalom. Még a régi iskolai atlaszok kartográfiai meghatározása is – egy vonal, amely keresztülfutott, és fut ma is egy európai országon: Urál-hegység, Urál-folyó, Kaszpi-tenger és a Kaukázus – mesterséges, s politikai döntésen alapul. Bronislaw Geremek lengyel történész nemrégiben arra emlékeztetett bennünket, hogy amikor Vaszilij Taticsev a 18. században az Urál-hegységet jelölte meg Európa határaként, ezzel tudatosan szakított a „sztereotípiával”, miszerint a moszkvai állam és örökösei Ázsia részét képezik. Vagyis egy geográfus és történész elhatározására, valamint egy konvenció elfogadására volt szükség. Mindez persze mit sem változtat azon, hogy a hellének és a hellének által barbárokként meghatározottak közötti eredeti határ a Fekete-tengertől északra húzódott. Dél-Oroszország már sokkal régebben Európához tartozik, mint jó néhány olyan terület, amelyet ma habozás nélkül oda számítunk, jóllehet a földrajztudósok még a 19. század végén sem tudtak egységre jutni hovatartozásukat illetően; ilyenek például Izland meg a Spitzbergák.

Mégis létezik egy Európa, amióta csak a régi görögök ezt a nevet adták neki. Csakhogy ez megosztható és tágítható fogalom; meglehetősen földrajzilag nem egészen annyira tágítható, mint „Közép-Európa”, a földrajzi állótözetbe bújtatott politikai programok klasszikus példája, amely egyes térképeken az Ibériai-félsziget kivételével szinte egész Európát felöleli. Az Európa fogalom tágíthatósága

nem annyira földrajzi – gyakorlatilag valamennyi atlasz elfogadja az Urál határt –, sokkal inkább politikai és ideológiai. „Napjainkban – írja John R. Gillis amerikai történész – változófélben van Európa politikai és gazdasági földrajza, s az »európai történelem« egykor főként nyugat-európai szakterületének... ki kell bővülnie Közép- és Kelet-Európával.”

Nilván nem tekinthető véletlennek, hogy a kis-európai ideológia (Páneurópától Göbbelsen át egészen a Gazdasági Közösséig), amely a földrajzi kontinens egy részének tudatos kirekesztésén alapul, szívesen hivatkozik Nagy Károlyra. Károly uralkodott a földrész egyetlen olyan részén, amely – legalábbis az iszlám előretörése óta – elérhetetlen maradt a hódítók számára. Ezért „a Nyugat előőrsének és megmentőjének” tekintette magát a keleti világgal szemben. Jómaga is hódító volt, aki a határokat kitolta a szaracénok és a barbárok kárára, aki tehát, hogy a hidegháború kései szakaszának fordulatával éljünk, a feltartóztatás stratégiájáról áttért a visszaszorításra. Igaz, akkoriban az „Európa” meghatározás keveset jelentett, legfeljebb a klasszikus műveltségű papok szűk köre használta e fogalmat.

A Nyugat első igazi ellentámadása a szaracénok és a barbárok ellen nem a Karolingokat magasztaló szónokok regni *Europae*-je, hanem a (római) kereszténység jegyében indult meg. Még a 16. században is, amikor elkezdődött a glóbusz igazi meghódítása az európaiak által, felismerhető a reconquista kereszties ideológiája az Újvilág konkviztádorainak világnézetében. Persze Keleten az európaiak csak a 17. század vége óta vehették fel a küzdelmet az ázsiai birodalmakkal; az igazhitre történő térítés elmaradt a kettős könyvelés mögött. S ezzel mindinkább megszilárdult az európaiak meggyőződése, hogy az a fajta civilizáció, amely a 18. század óta annyira jellemző a Nyugatra, bizonyítja a nyugati embertípus kollektív fölényét.

Az európai defenzíva évezredére tehát egy olyan fél évezred következett, melyben az európaiak meghódították a világot – napjainkban ez véget ért. Már maga ez a körülmény is lehetetlenné teszi, hogy éles választóvonalat húzzunk az európai történelem és a világtörténelem közé. Gazdaságtörténészek, régészek és a mindennapi élet történészei számára ez már régtől fogva magától értetődő. Mindennek azonban nemcsak az ő számukra kell érvényesnek lennie. Az iszlám előretörése nélkül, amely a Földközi-

A *Welchen Sinn hat Europa?* címmel megjelent cikk forrása: *Die Zeit* – 1996. okt. 4.

tenger déli és keleti partjait tartósan elválasztotta a tenger északi partjaitól és szigeteitől, Európa kontinentális története épp annyira szeszélyes és önkényes lenne, mintha a római birodalomnak csupán az európai provinciáiról írnánk a történelmet.

Ennél veszélyesebb azonban az a tendencia, amely Európa egyes földrajzi részeit nem európaiakként kívánja ki-keresni. A legutóbbi ötven esztendő azt bizonyítja számunkra, hogy a földrész meghatározásának változásairól nem a történelem, hanem az ideológia és a politika tehet. Egészen a hidegháború végéig ez szembeeső volt. A második világháború után az amerikaiak szemében Európa az akkori meghatározás szerinti „nyugati civilizáció” (John Gillis) „keleti határvidéke” volt. Európa a Szovjetunió uralma alatt álló terület határaiig terjedt. Kormányainak nem kommunista, illetve antikommunista politikáira határozta meg fogalmát. Természetesen megkíséreltek közös pozitív tartalmat adni ennek a törzs-Európának, például a demokrácia és a szabadság övezeteként emlegették. Ez azonban még az Európai Közösségnek is csak a hetvenes évek derekán sikerült, miután Dél-Európa diktatúrái – Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban – összeomlottak, s azt követően, hogy a demokratikus Nagy-Britannia hosszas habozás után szintén belépett a Közösségbe.

Mitán fölbomlott a Szovjetunió, amely pusztán léteével összegyúrta „Európát”, de kiváltképpen napjainkban, amikor Gibraltár és Vlagyivosztok között minden állam a parlamenti demokrácián és a piacgazdaságon alapul, nyilvánvaló, hogy Európa program-szerű meghatározásával valami nincsen rendben. Végláthatatlan viták folynak az Európai Unió kibővítésének megoldatlan és talán megoldhatatlan problémáiról, vagyis arról, miként teremtsenek meg egyetlen, többé-kevésbé homogén képződményt egy, a történelem alapján heterogén, plurális földrészből. Sohasem létezett egységes Európa. Történelmünkben nem iktatható ki a különbözőség.

Ez mindig is így volt, még abban az időben is, amikor az ideológia legszívesebben a kereszténység vallási öltözkéiben kívánta megjeleníteni földrészüket. Alighogy megtértek az utolsó pogányok, máris nyilvánvalóvá vált, hogy Európában a kereszténységnek legalább két fajtája áll szemben ellenségesen egymással. Akadnak még olyanok is, akik szerint a római és az ortodox kereszténység közötti határ mindmáig a világ egyik legtartósabb civilizációs határvonala. Így vélekedik egy – igaz, nacionalista szemléletű – lengyel történész. S Észak-Írország ma is azt bizonyítja, hogy nem halt még el a katolikusok és protestánsok közötti véres vallásháborúk régi hagyománya. Kereszténység nélkül elképzelhetetlen Európa történelme, ámde az éppoly kevésbé egyesítette földrészüket, mint bármely más, jellegzetesen európai ideológia – például a „nemzet” vagy a „szocializmus”.

Az Európát nem földrésznek, hanem olyan klubnak tekintő hagyomány, amelybe csakis az egyesület vezetősége által megfelelően elismert jelölt léphet be tagnak, majdnem olyan régi, mint maga az Európa elnevezés. Az, hogy hol végződik Európa, természetesen a nyilatkozó felfogásától függ. Mint ismeretes, Metternich számára Ázsia a bécsi *Landstraße*-nél kezdődött. De a bécsi *Reichspost* még a 19. század végén is a „barbár-ázsiai” Magyarország ellen cikke-

zett. A budapestiek számára azonban az igazi Európa határa a magyarok és a horvátok között húzódik. Tudjman elnök számára magától értetődően a horvátok és a szerbek között van a határ. A büszke románok minden bizonnyal szintúgy természetes európaiaknak, elmaradott slávok közé vetődött, szívük szerinti párizsiaknak tekintik magukat, jóllehet még Gregor von Rezzori, bukovinai osztrák író is „magrebiek”-ként, vagyis afrikaiakként jellemezte őket.

A valódi különbség tehát nem földrajzi, de nem is feltétlenül ideológiai természetű, hanem azoknak a szemléletben rejlik, akik valamiféle magaslatról letekintve „jobbnak”, vagyis többnyire szellemileg és kulturálisan, vagy akár még biológiailag is magasabb rendűnek tekintik magukat. Ez természetesen nem feltétlenül népek közötti megkülönböztetés. A civilizáció és a barbárság közötti általánosan elismert határ Európában, akárcsak másutt, a gazdagok és a szegények között húzódott: azok között, akik számára elérhető volt a fényűzés, a képzés, a külvilág, és azok között, akik számára nem. Mindenekelőtt a város és a falu között, tehát kettészelte a társadalmat. A parasztok ugyan kétségtelenül Európához tartoztak – ki lehetett volna náluk „tősgyökeresebb”? –, ám a 19. században gyakorta egy régebbi, következőképpen kezdetlegesebb kultúrfok „maradványaként” kezelték őket.

Ámde a határ nagyon is gyakran népek és államok között húzódott. Minden európai országból az emberek önhittent tekintettek valamely határon túli, szomszédos barbárokra, vagy legalábbis technikailag avagy intellektuálisan elmaradott népekre. Földrészünkön a szokványos kulturális-gazdasági választóvonal nyugat felől kelet, illetve délkelet felé halad. Ez nyilván megkönnyítette a nemkívánatos szomszédok, kiváltképpen Oroszország „ázsiasítását”. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni az észak-déli választóvonalat sem, miszerint Spanyolország állítólag sokkal inkább Afrika része, semmint Európáé. Így tekintettek az észak-itáliaiak is Rómától délre élő honfitársaikra. Csak az Európát a 10. és a 11. században veszélyeztető északi barbárokra nem volt a hátuk mögött más földrész, csupán az északi sarkvidék. Ők egyébként (kivéve a német nacionalizmus vérszomjas mitológiájában) gazdag és békés skandinávokká alakultak át. Csakhogy az európai civilizáció ezen „csúcsait”, amelyekről az út lefele vezetett más földrészek felé, csak akkor lehetett felfedezni, amikor az egész Róma utáni Európa többé már nem tartozott a barbárság birodalmához. Még a 14. század végén sem mutatott a nagy Ibn Khaldun különösebb érdeklődést a keresztény Európa iránt. „Isten tudja, mi megy ott végbe”, jegyezte meg. A kulturális lejtő akkoriban – ha egyáltalán – feltehetően fordított irányú volt. Persze éppen ezek a történelmi hátraarcok vagy megszakítások az európai történelem jellegzetességei.

Kelet-Ázsiától egészen Egyiptomig az ókori világ magas kultúrájának történetében a számos hódítás és forradalmi átalakulás ellenére sem mutatkozott tartós visszaesés a barbárságba. Kína a mongolok és a mandzsuk, Perzsia bármely közép-ázsiai hódító, bármely vallás uralma alatt megmaradt térségében a magas kultúra világitótornyának, hasonlóképpen Egyiptom és Mezopotámia – függetlenül attól, hogy fáraók és Babilon, görögök, rómaiak vagy arabok uralkodtak-e ott.

A szeptember és a sivatag népei, amelyek egy évezreden át

lerohanták az Óvilág valamennyi világbirodalmát, csak egyet romboltak szét véglegesen: a római. A „reneszánsz”, a folyamatosság illetően megszokása, egy ilyen kulturális összeomlás nélkül nem lett volna sem szükséges, sem elképzelhető. Kinek lett volna szüksége Kínában a klasszikusokhoz való visszatérésre, akiket kétezer esztendőn át, megszakítás nélkül, kívülről kellett megtanulnia az évenkénti állami vizsgák minden jelöltjének? A nyugati diszkontinuitástól való eltérés részben magyarázza a nyugati filozófusoknak – igen, még Marxnak is – azt a téves meggyőződését, hogy a történelmi fejlődés dinamikája csakis Európát jellemzi, Ázsiában vagy Afrikában viszont nem találjuk nyomát.

De csak részben ez a magyarázat. Hiszen a 15. század vége óta a világtörténelem Európa-központúvá vált, s az is maradt, részben még a 20. században is. Mindaz, ami a mai világot megkülönbözteti a Minge, a mogul császárok és a mamelukok világától, eredetileg Európából származik – lett legyen az tudományos vagy műszaki, gazdasági, ideológiai vagy politikai mozzanat, netán az állami és a magánélet valamely intézménye. Még a „világ”-nak mint az emberi kommunikáció egész Földet átfogó rendszerének a fogalma sem létezhetett az Újvilág európaiak általi meghódítása, és a kapitalista világ gazdaság megteremtése előtt. S éppen ez a tény határozza meg Európa helyét és problematikáját a világtörténelemben, és tesz szükségessé egy specifikus európai történelmet.

Ugyanez a tény adja azonban Európa történelmének sajátosságát is. Tárnya nem valamely földrajzi térség vagy emberi közösség, hanem egy folyamat. Európa átalakulása és a világ Európa általi átalakítása nélkül nem létezne egyetlen, összefüggő európai történelem. Ebben az értelemben az az Európa, amely ilyenként van tudatában magának, és többé-kevésbé átfedi a kontinenst, először nyilván csak az Újkorban, mondjuk, a 17. században létezik, amikor az állami politika és a tudományos kultúra szekularizálása háttérbe szorította a kereszténység belüli összeütközéseket. Ez az Európa háromféleképpen jelent meg.

Először is, ekkor már nemzetközi rendszerként létezett, amelyben az államok külpolitikáját állandó és vallásilag semleges állam-raison által meghatározott érdekek irányították. A nagyhatalmak oligarchiájának felemelkedése a 18. században – beleértve Oroszországot is – még a földrészi mai földrajzi határait is meghatározta. Csakhogy ez az államrendszer már nem létezik.

Másodszor, „Európa” olyan tudósok és értelmiségiek lehetséges közösségéből állt, akik határok, állampolgárság és személyes hitek figyelmen kívül hagyásával részt vállaltak egy kollektív mű, a modern „tudomány” felépítésében. Ez éppen ebben a földrajzilag korlátozott kultúrkörben jött létre, s egészen évszázadunk kezdetéig többé-kevésbé Európa földrajzi területére szorítkozott – igaz, foghíjjal Délnyugat- és Délkelet-Európában. Az a „globális falu”, amelyben napjainkban élünk, eredetileg egy európai falu volt. Ez már a múlté.

Harmadszor, Európa, kiváltképp a 19. században a képesség, a kultúra és az ideológiák a földrészi városaiban meghonosodott modelljeként alakult ki. Ez meglehetősen világosan kitűnik a 19. században fennálló egyetemek, operaházak, nyilvános múzeumok és könyvtárak térképéből,

nem különben a 19. században Európában született ideológiák terjeszkedési erejéből is.

A szociáldemokrácia első világháború óta kormányképes mozgalma szinte teljes egészében Európára szorítkozott, hasonlóképpen a Második (marxista–szociáldemokrata) Internacionálé is (ellentétben ennek gyermekével, a Harmadik Internacionálé marxista kommunizmusával). A 19. század nacionalizmusa, elsősorban nyelvi formájában mindmáig ritkán lelhető fel Európán kívül, jóllehet vallási és rasszista színezetű változatai az utóbbi évtizedekben sajnos láthatóan előretörnek az Óvilág más részein is. Minden bizonnyal a kontinensen található a legtartósabb, jellegzetesen európai kulturális örökség – a felvilágosodás öröksége.

Mind ezek azonban az európai történelemnek nem elsődleges, hanem másodlagos jellemzői. Akik egy történelmileg homogén Európát keresnek, hamis nyomot követnek. Bárhogy is határozzuk meg Európát, éppen összetevőinek sokfélesége, előretörése és elhalványulása, összefonódása és dialektikus zűrzavara alkotja földrésziünk alapvető jellegét. Nélkülük megmagyarázhatatlan, hogy a 15. század vége és a 20. század vége között a modern világot olyan folyamatok hozták létre és uralták, amelyek csakis és kizárólag Európában értek be.

Séppen ez vezet vissza bennünket a történelem és az ideológia, vagy pontosabban a történelem és a kulturális elfogultság közötti senkiföldjére. Arról van szó, hogy olyan különleges tényezőket keressünk, amelyek minőségileg különböztetik meg kultúránkat más kultúráktól, igazolva sajátunk állítólagos fölényét. Először is, többé már nem vagyunk fölényben. Gondoljunk csak a sakkjátékra, melyet nyilvánvalóan Keleten találtak fel. Egészen a 20. század végéig valamennyi sakkmeister kivétel nélkül az európai kultúrkör szülőtte volt. Napjainkban azonban ismét akadnak indiai világbajnokjelöltek. Másodszor, ma már tudjuk, hogy az Európában a kapitalizmushoz, a tudományos és technológiai forradalomhoz vezető *modus operandi*nak semmiféle európai vagy „nyugati” jellege sincsen. Harmadszor, nem hagyjuk megtéveszteni magunkat a *post hoc, ergo propter hoc*-tól.

Amikor Japán volt az egyetlen nem nyugati ipari társadalom, a japán történelemben európai párhuzamok után kutattak, amelyek megmagyarázhatták volna a japán fejlődés sajátosságait. Ma már Japánon kívül más nem nyugati ipari társadalmak is léteznek. S Marujama Maszao, a nemrégiben elhunyt nagy japán politológus arra tanított bennünket, hogy a párhuzamokra vonatkozó leegyszerűsített elméletekkel nem megyünk sokra a japán történelem megértésében.

Az európai történelem mégis egyedülálló. Az emberiség történelme, mint már Marx is megjegyezte, az ember egyre növekvő uralmának története a természet fölött. Ha ezt görbéként ábrázoljuk, akkor ezen a görbén két éles, felfelé ívelő hajlatot látunk: az úgynevezett „újkoroszkori forradalmat”, vagyis a földművelés, a kohászat, a városok, az osztályok és az írás eredetét, valamint azt a forradalmat, amely elvezetett a modern tudományhoz, technológiához és gazdasághoz. Az első feltehetően egymástól függetlenül ment végbe a világ különböző részein, a második azonban csak Európában ért el átöröztetést, és Európát néhány évszázadon át a világ középpontjává, néhány európai várost pedig a világ urává tette.

Ennek az időnek vége. Ma már nem tudjuk pontosan, mit is kezdünk egy európai történelemmel egy többé már nem Európa-központú világban. „Európa – írja John Gillis – térben és időben elvesztette központi szerepét, méghozzá részint azért, mert mind a marxizmus, mind a modernizálás elmélete kevésbé tűnik vonzóknak, mint korábban.” Egyesek hiábavaló kísérleteket tesznek, hogy vitassák, miszerint az európai történelemnek

egyáltalán van-e különleges szerepe a világtörténelemben. Mások szellemileg és politikailag elsáncolják magukat az „Európa-erőd”-ben. Voltaképpen merre is kellene tartanunk? A Kolumbuszt követően első, „Európa utáni” évezred végén újra át kell gondolnunk az európai történelmet.

FORDÍTOTTA FÉLIX PÁL

Pályázati felhívás

A Széchenyi irodalmi és Művészeti Akadémia pályázatot hirdet

Kortárs magyar zene (1945–1995)

címmel e művészeti ág történetének átfogó igényű feldolgozására. Pályázni lehet továbbá bármely jelentős kortárs magyar zeneszerzőnk művészi pályafutásával és munkásságával foglalkozó monográfiával is. A pályaművek terjedelme: legfeljebb 20 szerzői ív. (800 000 n, kb. 420–440 szabvány gépelt oldal.) A pályázaton a szerző nevének feltüntetésével vagy jelígesen egyaránt részt lehet venni.

A kéziratok beküldési határideje: 1998. DECEMBER 1.

*Cím: Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia,
1051 Budapest, Roosevelttér 9.
1245 Bp. Pf. 1000*

- I. díj: 1 000 000 Ft
- II. díj: 750 000 Ft
- III. díj: 500 000 Ft

A pályaműveket a szakma elismert képviselőiből alakuló zsűri bírálja el.

A díjnyertes és kiadásra érdemes munkák megjelentetéséről
(külön szerzői honorárium ellenében)

a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia gondoskodik.

Budapest, 1997. március 20-án.

Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia
Elnöksége

Megengedhetjük-e magunknak a jóléti államot?

ROBERT SKIDELSKY

A jóléti állam drasztikus reformra szorul, és minden bizonnyal fogyókúrának kell alávetni. A jóléti államot a negyvenes években azért hozták létre, hogy védelmezze a legyengült tőkés gazdaságokat a forradalmi szocializmus támadásaival szemben. Mára azonban ő maga került a támadások keresztjébe. A kormányok Európa-szerte szorgosan kurtítják a háború óta bevezetett juttatásokat. A jóléti kiadások komoly csökkentése azonban erőteljes politikai ellenállásba ütközik – amint azt Alain Juppé is tapasztalhatta Franciaországban. Ennek az oka, hogy az Európai Unió állampolgárainak többsége rá van utalva egyik vagy másik jóléti juttatásra, és a kormányok még nem találták meg a meggyőző politikai formulát arról, hogy miként szoktassák le őket a függőségről. Csak az Egyesült Államokban – ahol a jóléti állam európai mércével mérve fejletlen – tudott a jóléttelenséget gyökeret verni a politikában.

Az Európa országokban alkalmazott jóléti rendszerek természetesen nem egyformák, de mindegyikük közös alkotóeleme a (kötelező) társadalombiztosítás, melynek fő finanszírozói az állam és a munkáltatók, s amelynek gyökerei az 1880-as évek bismarcki szociális törvényeire nyúlnak vissza. William Beveridge, a modern brit jóléti állam atyja annak idején az „öt fő rosszat”, a Szükséget, a Betegséget, a Tudatlanságot, a Becstelenséget és a Munkátlanságot kárhóztatta. Híres *Jelentésében* (1942) egy olyan társadalombiztosítási rendszert vázolt fel, mely nyugdíj, munkanélküli-segély, rokkantsági és betegbiztosítás formájában megoldást kínált a keresésképtesség átmeneti vagy végleges megszűnésének problémájára. Emellett a születés, a házasságkötés és a halál speciális kiadásaira is gondolt, nem szólva a családi pótlékról. A ma jólétinek nevezett államot Nagy-Britanniában koalíciós és munkáspárti kormányok valósították meg azzal, hogy bevezették az „ingyenes” (tehát adóból fizetett) egészségügyet és oktatást, és kibővítették az állami bérlakásszektor. Az ötödik rossz, a Munkátlanság leküzdése a teljes foglalkoztatás politikájának a feladata lett.

Beveridge elkötelezettsége az alanyi joggal járó juttatások mellett határozott szakítást jelentett a szegénnytörvények hagyományával, melynek értelmében az állam feladata kizárólag a szegénység enyhítése. Beveridge úgy gondolta, hogy a középosztályok csak akkor fognak hozzájárulni

ni a jóléti állam fenntartásához, ha annak juttatásaiból is részesülnek. Jócskán támaszkodott a háborús időkben megerősödő szolidaritásra, és az államnak arra a képességére, hogy a kockázatokat meg tudja osztani nemcsak társadalmi osztályok, de nemzedékek között is. Pénzügyi előrejelzéseiben azonban nem vette figyelembe a gazdasági növekedést, és az emberek egyre merészebb elvárásait. Ötven év elteltével a jólétnek ez a koherens rendszere az *ad hoc* módosítások következtében összezavarodott, előfeltevései a társadalmi és gazdasági változások nyomán elavultak, eredményei pedig jó, ha közepesnek nevezhetők. És ami a legfontosabb: költségei szemmel láthatóan megfékezhetetlenül növekszenek.

Európa jólétiállam-ellenes forradalmát az állam pénzügyi válsága motiválja – a kormányok növekvő képtelensége arra, hogy kiadásait az adókból fedezzék. Minthogy a kiadások zöme jóléti jellegű, a kiadáscsökkentés fő áldozatai a jóléti juttatások kedvezményezettjei. Miután kedvezményezettként, befizetőként vagy mindkettőként mindenki kapcsolódik a jóléti államhoz, a szociális reformokat elindító kormányok nehezen tudják tisztára mosni magukat a kettős vád alól, hogy a szegényeket szegénységük miatt büntetik, és hogy megszegik a polgáraikkal kötött társadalmi szerződést.

A jóléti állam híveinek van egy csábító, alternatív stratégiája. Amennyiben az európai kormányok – mondják – expanzív monetáris politikát folytatnának – csökkentenék a kamatlábat, lebegtetnék valutáikat –, a munkanélküliség csökkenne, a növekedés felgyorsulna, a költségvetési hiány pedig automatikusan feloldódna a magasabb jövedelmekben és alacsonyabb kiadásokban. „Gondoskodjunk a munkanélküliségről – írta Keynes –, és a költségvetés majd gondoskodik önmagáról.” Ez rendben is volna, ha a költségvetési hiány tisztán ciklikus jellegű lenne, mint Keynes idejében volt. Ma azonban a költségvetési hiány hosszú távú és „strukturális”, ami a kiadások növelésére irányuló állandó nyomás, és az adózással szemben növekvő ellenállás eredménye. Mindkettőnek előidézője a jóléti állam, amely ily módon közvetlen oka a növekedést lassító és a munkanélküliséget növelő magas kamatlábaknak. Ugyanakkor kifizető oldalról is gyengíti a gazdaságot, amennyiben csökkenti az emberek megtakarítási és munkavégzési hajlandóságát. Szélsőséges esetben olyan patológikus tüneteket eredményez, mint az *underclass* kialakulása.

A tanulmányt részben kéziratból, részben pedig a *Transit* 1996. évi 12. számában megjelent *Können wir uns den Wohlfahrtsstaat leisten?* című tanulmány alapján közöljük.

Úgy tűnik tehát, hogy megfeneklettünk. A jóléti állam növekszik, mert szükség van rá, és szükség van rá, mert növekszik. A kibontakozáshoz új eszmékre van szükség. A társadalomnak nem az erősebb jóléti állam és a lassúbb növekedés között kell választania. Hanem arról kell döntenie, hogyan elégítse ki az emberek jóléti igényeit: hogy a jóléti kiadások zömét a magánszektorra vagy az államra bízva-e. Az alapvető döntés, melyet véleményem szerint meg kell hozni, a jóléti szektor leválasztása az államról. Egy ilyen horderejű váltás nem mehet végbe szellemileg légüres térben. Mind politikai, mind gazdaságfilozófiai támogatásra szükség van. Nem meglepő, hogy épp egy kommunista országból származó miniszterelnök, a cseh Václav Klaus tudta az alapkérdést a mi politikusaink által elérhetetlen világossággal megfogalmazni: a kérdés az, hogy milyen fokig szabályozza az állam a szabad és felelős egyének életét.

Századunkban az állam kétféle elmélete, a liberális és a kollektivisták küzd egymással. A liberális állam funkcióit (a klasszikus liberalizmusban a „társadalmi szerződést”) azoknak a kereteknek, „játékszabályoknak” (béke, biztonság, egyenlőség) a felügyeletére korlátozza, melyek a magáncélok követését mindenki számára biztonságossá teszik. Ez módot ad a szociális biztonsági háló létrehozására a szegények részére, valamint a jövedelem és az életesélyek bizonyos kiegyenlítésére, hogy „igazságos” indulóhelyzetet teremtsenek, mivel ezek nélkülözhetetlenek a szabad társadalom alapértékai és intézményei – a demokrácia, a magántulajdon és a piac – szempontjából. A liberális gondolkodást azonban áthatja az állammal szemben táplált – annak korrupcióra, rablásra való hajlamával kapcsolatos – mélyes gyanakvás. A liberálisok legfőbb vágya a „szabadság alkotmányának” megteremtése, mely kellő hatalmat adna az államnak, hogy megvédje az embereket az egymásnak okozott bajoktól, de lehetővé tenné, hogy ő maga bajt okozzon nekik.

Ezzel szemben a kollektivismus a közösségi célok magabiztonságát hangoztatja a magáncélokkal szemben, és az államnak azt a jogát, hogy – mert állítólag jobban előre látja az eseményeket – központilag kijelölt feladatokat valósítson meg. Ezek lehetnek célok vagy eszközök – például a jövedelemegyenlőség célja, vagy egy országos oktatási terv, mely „a nemzetet felkészíti a jövő évszázad kihívásaira”. A fasizmus és a kommunizmus a kollektivismus legkiválóbb példái századunkban, de ezek a szocializmus fogalmának csupán mutációi. A demokratikus szocialistákat, bár nem kételkednek abban, hogy az államnak joga és kötelessége a társadalmat a kívánatos célok felé vezérelni – Douglas Jay állítólag azt mondta, hogy „a Whitehallban ülő úriember tud úgyis mindent a legjobban” – korlátozzák a liberalizmusnak gondolkodásukban fellelhető maradványait, és az az örökölt politikai rendszer, melynek keretei között működniük kell. Ezek a korlátok azonban nem tudták megakadályozni a kollektivismus beszűremkedését még olyan társadalmakba sem, melyek politikai értelemben szabadok maradtak – mint például Svédországban, ahol az állam a kilencvenes években a nemzeti jövedelemnek már csaknem a háromnegyedét osztotta el. A kollektivisták elképzeléseket a modern állam hihetetlen kalkulációs és szervezési kapacitásai tették megvalósíthatóvá, melyek először az első világháborúban mutatkoztak meg. A kollektivistákat az az eszme élte, hogy az egész több, mint részei-

nek összege, vagy azzá tehető; hogy a kormányzati politikák lényegesen jobb eredményt hoznak, mint az egyéni választások és a magánkezdeményezés. Az állam az emberi drámában a jóakarató, előrelátó szereplő, míg az emberek gyengék, ostobák, tudatlanok és féktelenek.

Végül azonban nem a liberalizmus, hanem a kollektivismus lett a „bukott isten”. Ennek okait világosan tárja fel Ernest Gellner egy briliáns esszéjében: a liberalizmus az egyetlen politikai meggyőződés, melynek nincs szüksége olyan magasabb rendű elvre, mely jogosult lenne választani az (egymással összemérhetetlen) értékek között. Szociológiai szempontból a liberalizmus az, ami megmaradt azután, hogy a modernizáció elvégezte munkáját, szétzúzta a hagyományos hiteket és kötődéseket, felrobbantotta a letelepedett közösségeket, összekeverte a fajokat és törzseket. Ezért veszítette el a szocializmus azt a hegemon pozíciót, amit e század jelentős részében elfoglalt. Céljai olyan egyetértést feltételeztek az „alapértékekben”, mely – a nagy háborúk sajátos lelkiállapotát lezámítva – csak kirívó erőszak árán teremthető meg.

Különbséget kell tennünk azonban a liberalizmus két fajtája között. Hobbes-nak azért volt szüksége az államra, hogy megszüntesse a „természeti állapotban” uralkodó mindenki harcát mindenki ellen. Az emberi lény az ő szemében küzdő állat, akit meg kell fékezni. Adam Smith véleménye az emberi természetéről sokkal hízelgőbb. Az embernek – írja – természetes hajlama van a cserére. Ebből következik, hogy az együttműködő magatartás magában a „természeti állapotban” is lehetséges. A civil társadalom Tocqueville szemében is megelőzi a centralizált államot, mely rá nézve fenyegetést jelent. Őszintén szólva azonban a klasszikus közgazdaságtannak volt árnyékos oldala is, ezért kapta Malthustól és Ricardótól a „baljós tudomány” nevet. Marx – Hegel segítségével – képes volt a klasszikus elveket a piaci kapitalizmus elleni, intellektuálisan igen hatásos támadássá átfordítani. Ha pedig a piac tényleg olyan irracionális, olyan igazságtalan és olyan önromboló, mint amilyennek Marx állította, akkor a központi tervezés logikusan adódik annak az űrnek a betöltésére, mely Marx elképzeléseiben a szocialista társadalom működésében tátong. A hosszú marxizmus ellenére a közgazdaságtan fontos hozzájárulása a liberális elmélethez a piaci optimizmus: az a meggyőződés (melynek szigorú bizonyítékát is szolgáltatja), hogy a gazdasági szabadság sokkal nagyobb mértékben növeli a vagyont és a jólétet, mint a béklyóba kötött emberiség történetének bármely rendszere.

A politikai liberálisok sokkal pesszimistábbak, mint a gazdasági liberálisok, és ez jól magyarázza a jelenleg tapasztalható nézeteltéréseket a posztkollektivisták világ kilátásait illetően. A liberális politikai elméletben a megoldást az ember eredendő vadságának problémájára az állam jelenti, melyet az általa semlegesíteni kívánt szenvedélyek szüntelenül fenyegetnek. Gellner azt a kérdést teszi fel, hogy a modernizáláshoz eredő erkölcsi relativizmus nem teszi-e védtelenné a liberalizmust az életére törő politikai meggyőződésekkel szemben. Figyelmen kívül hagyja azonban azt a tényt, hogy a magánjavak elsajátítása, melyet a liberalizmus bátorít, tompítja a kollektív szenvedélyeket. Korunk „agonizáló liberálisainak” az a gyengéje, hogy nem támaszkodnak a piaci rendszer nagyszabású gazdasági igény-

retére. Szemléletükben a világot politikai, etnikai és vallási viszályok, a múlt öröksége határozzák meg. Úgy gondolják, hogy a piaci rendszer kielégületlenség és feszültségek forrása, s ezek képesek felszítani gazdaságon kívüli szenvedélyeket. Nyitottak arra az elképzelésre, hogy az államnak szabályoznia vagy korrigálnia kell a piaci erőket, mellyel megteszik az első lépést a kollektizmus felé. A gazdasági liberálisok számára ezzel szemben a piaci rendszer eredendően együttműködést gerjeszt. Ez önmagában még nem garantálja az általános békét és jólétet. De hatékonyan támogatni képes egy liberális alkotmányt. A liberális politika ekkor egybeesik, és nem ellentétes az emberi természettel.

Bár mind a politikai, mind a gazdasági liberálisok az állam antikollektivistáknak tartják, a gazdasági liberálisok elszántabban és hathatósabban állnak ki a gazdasági szabadság mellett. A közjavak és a közösségi választások modern elmélete nélkülözhetetlen eszközöket kínál az állami tevékenység folyamatos bővülése elleni harc számára. Ma már tudjuk, hogy csak nagyon kevés közjószág létezik olyan, amely nem kényszeríthető magánszerződés keretében. Mancur Olson és Anthony de Jasay megmutatták, hogy a közjavakat is előállíthatják – és a történelem során elő is állították – magánszemélyek, illetve önkéntes társulások. A „természeti állapot” történelmi korszakai – mint például az a hosszú időszak, amely a római birodalom bukásától a modern nemzetállam kialakulásáig tartott – korántsem hasonlítanak olyan, törvényekkel nem szabályozott dűsungelkre, mint amelyekről Hobbes beszél. Ezért nem szükségszerű, hogy az állam visszaszorulása, ahogy azt ma elképzeljük, a „mindenki mindenki elleni harcához” vezessen. A közösségi választások elmélete szabatosan bizonyította azt, amit mindannyian tudunk: hogy nincs szükségszerű, sőt még valószínű kapcsolat sem az állam által kínált, és az emberek által keresett javak között. Ez nem jelenti azt, hogy az állam el fog tűnni, vagy hogy el kell tűnnie. Foglyai vagyunk. A feladat az, hogy csökkentésük elbizakodottságát, miközben lehetővé kell tennünk számára, hogy megtegye mindazt, amit az államnak meg kell tennie, és amit viszonylag jól el is tud végezni.

Ennek az újjáéledt liberális perspektívának a fényében kell megvizsgálunk a brit államnak azt az igényét, hogy a nemzeti jövedelem 43 százalékkal tetszése szerint rendelkezessen. Ez a szám – vegyük észre – majdnem 10 százalékkal magasabb, mint volt a hatvanas évek elején, 20 százalékkal magasabb, mint a két háború között, és több mint 30 százalékkal magasabb, mint a századfordulón. Az „állam visszaszorítása”, amit Margaret Thatcher indított el a nyolcvanas években, megrendítette ugyan az állami szektort, de éppen csak feltartóztatta az állami kiadások emelkedését. Nyugat-Európa nagy részén ez utóbbi továbbra is nő.

Vajon azon javak és szolgáltatások értéke, melyeket közmegegyezés szerint az államnak kell nyújtania, nőtt-e, akárcsak megközelítően olyan mértékben, ami indokolná a nemzeti jövedelem állam által elköltött részarányának ezt a századforduló óta tartó meglepő emelkedését? Bizony, nem.

Nagy-Britanniában a közigazgatásra, az adósságok kamatára, igazságszolgáltatásra, külügyekre, honvédelemre – a liberális állam eme hagyományos funkcióira – fordított ál-

lami kiadások a bruttó hazai termék 1903. évi 7 százalékáról 1979-re 13,1 százalékra nőttek. A legnagyobb növekedést az adósságok kamata, illetve a honvédelem területén tapasztaljuk, ami nem meglepő, tekintettel a két világháborúra és a hidegháborúra. Am az állami kiadások 1903 óta tapasztalt növekedésének legnagyobb része a jóléti, gazdasági és környezetvédelmi feladatoknál összpontosul. Az állam jóléti kiadásai (mindenekelőtt a társadalombiztosítás, azonkívül az oktatás és az egészségügy) a nemzeti jövedelem 1903-as 3 százalékáról 1979-re 24 százalékra nőttek. A gazdasági és környezetvédelmi szolgáltatások visszafogása lehetővé tette az állami kiadások részarányának szinten tartását 1979 óta. Minthogy a jóléti állam emészt fel a közületi kiadások oroszlánrészét – a 300 milliárd fontos összeg csaknem 70 százalékát –, és másuttal nem tapasztalható komolyabb pazarlás, a figyelem természetesen a közületi kiadások e tekintélyes szeletére terelődött.

Induljunk ki abból, hogy mi az, ami megengedhető. Ez rendkívül bonyolult kérdés. Az állampénzügytan azt mondja, hogy a kormány bármilyen nagy közületi kiadással számolhat, ha azt adókból fedezni tudja. A „megfontolt” pénzügypolitika, a „kiegyensúlyozott költségvetés” fogalmi ritkán mennek túl a megengedhetőségnek ezen a meghatározásán. De még ezt a kritériumot alkalmazva sem engedhetnék meg maguknak az európai kormányok a kiadások jelenlegi szintjét. A költségvetési deficit állandósult. A hatvanas évek óta csak kevés nyugati kormány tudja „finanszírozni magát” úgy, hogy a folyó kiadásokat adókból fedezze. Költségvetésük kiegyensúlyozása hitelfelvevővel és inflációval történik.

Miért baj ez? Azért, mert az állami fogyasztás okozta folyamatos költségvetési deficit megemeli a kamatokat, vagyis a tőke költségét, és ezzel visszafogja a beruházásokat és a gazdasági növekedést. A kamatláb az infláció okozta államcsőd fenyegetésének hatására is növekszik, mint az a hetvenes években tapasztaltuk. Az államkötvények tulajdonosai magasabb kamatlábat követelnek annak a kockázatnak az ellensúlyozására, hogy csökkent értékű valutában fizetik ki őket.

Amennyiben a kormányok a bankrendszerrel felvett hitelekkel (pénznyomtatással) finanszírozzák magukat, ezzel mintegy adót vetnek ki a megtakarítókra és a hitelezőkre – ez az ún. „inflációs adó”. Ha a nagyközönségtől vesznek fel hitelt, akkor – a magasabb kamatok révén – a beruházásokat és a hitelfelvevőket adóztatják – ez a „kamatadó”. Az első adót a növekvő árak formájában szedik be, a másodikat a növekvő munkanélküliség formájában. A hetvenes években a kormányok az előbbi alkalmazták, a nyolcvanas években az utóbbit. Mindkettő káros a gazdaságra. A lényeg az, hogy napjainkban nem a munkanélküliség okozza a költségvetési hiányt, hanem a költségvetési hiány okozza a munkanélküliséget azzal, hogy az üzleti tevékenység jelentős részét veszteségesé teszi. Az infláció és a munkanélküliség a költségvetésük kiegyensúlyozására képtelen kormányok adóztatási módszere.

Keynes stratégiájának annak idején döntő fontosságú eleme volt a kamatlábak alacsony tartása, hogy kedvező időszakban a kormány költségvetési többletet halmozzon fel, melyből törlesztheti a recesszió során keletkező adósságot. Napjainkban azonban a piac nem hitelez alacsony kamatláb mellett a deficitre hajlamos kormányoknak. Így

az állami kiadások növelésére irányuló szüntelen nyomás, és a megtakarítók vonakodása az alacsony kamatok mellett hitelnújtástól, lelassítja a fellendülést, ami megerősíti a jóléti kiadások növelésére irányuló törekvéseket.

Hogyan kerülhetünk ki ebből a csapdából? Az egyik kézenfekvő módszer az adók növelése. A szocialista közgazdászok egy csoportja, így Bob Rowthorn és Meghnad Desai – bár a Munkáspárt vezetői nem tartoznak közéjük – nyíltan kiáll a magasabb adókra alapozott jóléti állam mellett. Ezzel az elképzeléssel szemben három fő ellenvetés hozható fel. Az első egy arab tudós fogalmazta meg a tizennegyedik században, és Adam Smith óta ez a fő gazdasági érv az alacsony adók mellett: amikor az uralkodó általános támadást indít a tulajdon ellen, mely kiterjed a megélhetés minden eszközére, akkor az üzleti tevékenység lanyhulása elkerülhetetlen. Jó példa erre napjainkban a „felosztó-kirovó” állami nyugdíjrendszer, melyben a dolgozók folyó befizetéseit a nyugdíjba vonultak ellátásának finanszírozására fordítják. Az egyik csoport kötelező megtakarításai fedezik egy másik csoport folyó fogyasztását, ami lassítja a tőkekepződést.

A magas adókra épülő gazdasággal szembeni második ellenvetés az, hogy korlátozza az egyéni szabadságot, és aláássa az önszerveződés bármely rendszerét. A jóléti állam által előidézett patológikus jelenségek körébe tartozik a jóléti rendszerek „államosítása”, az állami beavatkozás fokozódása, melyet az adók és az állami kiadások nemzeti jövedelmen belüli részarányának növekedése mutat.

A magas adókra épített gazdaság elleni végső érv, hogy az nem fenntartható. Napjaink globális gazdaságában az adóalap (a tőke) rendkívül mobil; és ahogy az adók egyre lejjebb terjeszkednek a jövedelmi skálán, megszűnik az adónövelés többségi támogatása. Más szavakkal: a legtöbb nyugati társadalom már elérte, sőt túl is lépte adóztató képességének határát. A brit kormány kísérlete, hogy a múzeumokat, a sportot és a művészeteket a lottóbevételekből támogassa, érdekes bizonyítéka a költségvetési források kiapadásának: az emberek manapság meg kell vesztegetni, hogy adózzanak.

Tökéletesen igaz, hogy „optimális” adókulcs nem létezik; még olyan elfogadható adókulcs sem, mely független volna tértől és időtől. 1945-ben Colin Clark azt állította, hogy a nemzeti jövedelem 25 százaléka az az egészséges felső határ, mely fölött már elharpózik az adózással szembeni ellenállás. Ő azonban a húszas évekből vett adatokra támaszkodott. Azóta az adózással szembeni tolerancia kétszázszázalékosra nőtt, talán a harmincas évek válságának és a második világháborúnak a hatására. Általában a még elfogadható adóhányad az adószedés hatékonyságán, a jövedelmek nagyságán és szerkezetén, a törvényiszteleten, az állami szolgáltatások kínálatának hatékonyságán, és számos más dolgon múlik. Adózással szembeni ellenállás az adóztatás egészen alacsony szintjén is kialakulhat, amennyiben az adót egyenlőtlenül vetik ki, és rossz hatékonysággal szedik be, vagy ha nem olyan árukat és szolgáltatásokat nyújtanak értük, amire az embereknek szüksége van. Ezért *a priori* nem állítható, hogy a brit államnak nincs adóztatási problémája, mert a brit kormá-

nyok adóban a nemzeti jövedelemnek kisebb hányadát szedik be, mint a kontinens országai.

Az állítás, hogy a brit kormány adóztatási problémával küzd, látszólag ellentmond a közvélemény-kutatási eredményeknek. Például az 1995 áprilisában közzétett Guardian-ICM-vizsgálat azt mutatta, hogy a szavazók 60 százaléka növelné a jövedelemadó alapkulcsát az egészségügyi és oktatási kiadások növelése végett. Ugyanakkor a legtöbb politikus az adóemelést a választási vereséghez vezető biztos lépésnek tekinti. Ennek alátámasztására is vannak választási és közvélemény-kutatási tapasztalatok. Egy 1986-os vizsgálat azt mutatta, hogy egy 2000-es minta 61 százaléka az általa fizetett jövedelemadó túl magasnak tartotta, és az egész mintában csak 3 ember volt, aki alacsonynak. Az angolok tehát szeretnék, ha többet fordítanának jóléti kiadásokra, de nem hajlandók megszavazni az ehhez szükséges adóemelést. Irracionális ez? Nem feltétlenül.

Logikailag aki több állami kiadást akar, annak egyúttal a magasabb adókat is akarnia kell. De amikor egy áru és annak költsége közti kapcsolat megszűnik úgy, hogy az egyén anélkül változtathatja (vagy próbálhatja változtatni) fogyasztását az adott áruból, hogy a költségekhez való hozzájárulása változna, a cél és az eszköz óhajtása között ellentét keletkezik. A közgazdászok ezt nevezik „potyautas”-problémának. A probléma szabványos megoldása az, hogy a hozzájárulást kötelezővé teszik: csak akkor kapsz jobb iskolát, ha magasabb adót fizetsz. De ha gyengül az állam ereje a kötelező hozzájárulás kikényszerítésére, a potyautasok ismét megjelennek. Ezt nevezik adózással szembeni ellenállásnak.

Még nem érkezünk el addig a pontig, ahol az adófizetés önkéntessé tehető. De az emberek már ma is korlátozhatják az állam adóztatóképeségét, mind választóként, mind állampolgárként. Lehet, hogy több jóléti kiadást igényelnek, de nem akarják az államot megbízni ezzel, mert nem látnak rá biztosítékot, hogy pénzüket olyan célokra, olyan módon költi, ahogy az nekik megfelel. Ha a választók tapasztalatból tudják, hogy fogyasztási-kiadási prioritásaik nem egyeznek meg az állammal, ésszerűtlen lenne részükről, ha nagyobb hatalmat biztosítanának a kormányoknak háztartásuk költségvetése felett, mint amilyennel azok ma rendelkeznek. A közösségi választások elméletének fő mondanivalója, hogy az adóbevételeknek a különböző szolgáltatások közötti megosztásában a politikusokat és állami hivatalnokokat csak nagyon lazán korlátozzák a választói preferenciák. Minél nagyobb az adóteher, annál valószínűbb, hogy a nemzeti jövedelem elköltése nem esik egybe azok óhajával, akik az adókat megszavazták. Az adózással szembeni ellenállás azon a ponton kezdődik, ahol ez az eltérés az adófizetők számára nyilvánvalóvá válik, akik azután nem szavaznak az adóemelő pártokra, és úgy igyekeznek ügyeiket megszervezni, hogy kevesebb adót kelljen fizetniük.

Az adózással szembeni ellenállás nélkül a jóléti állam jelenlegi pénzügyi válsága érthetetlen. A kormányok hosszú éveken keresztül csökkentették a többséget leginkább érdeklő szolgáltatásokra, juttatásokra – így különösen az egészségügyre, oktatásra és a nyugdíjakra – szánt kiadásokat, hogy helyet biztosítsanak azoknak, amelyeket a kisebbségek tartottak fontosnak. A közkiadások leggyorsabban növekvő elemei Nagy-Britanniában 1979 óta

a jogi tanácsadás, a rokkantsági segély, a lakástámogatás, a költözködési segély, az iskolalátogatási hozzájárulás, a gyermeket egyedül nevelő szülő pótléka. Ez részben a romló gazdasági helyzet következménye, ám a legtöbb kiadási tétel növekedését a hatvanas években beindult „jogcímmobbanás” magyarázza. Ezeknek a Beveridge-korszak utáni jogcímelemeknek az a lényege, hogy azok a személyek, akik megfelelnek bizonyos feltételeknek, befizetésük nagyságától függetlenül pénzt kapnak. Mihelyt egy bizonyos juttatásra jogcímet vezetnek be, az azt igénylő népesség – a gazdasági helyzettől függetlenül – nőni kezd. E jogcímek gyakorlatilag korlátlanok, és idővel kiszoríthatják a korábbi, adó- és járulékfizetés ellenében nyújtott szolgáltatásokat és juttatásokat. A többség úgy érzi, hogy a befizetett adók és járulékok fejében nem kap megfelelő ellenértéket. Szeretnék, ha többet fordítanának az őket leginkább érdeklő szolgáltatásokra és juttatásokra, de nem akarnak fizetni a nem fizető kedvezményezettek helyett, akiknek jó részét ráadásul érdemtelenné is tartják arra, hogy segítsék őket.

Az adózással szembeni ellenállás oka nem pusztán az állam és az egyén fogyasztási-kiadási prioritásának eltérése, hanem az elégedetlenség is az állam által nyújtott szolgáltatások fajtáival. A gazdagabb társadalmak nem egyszerűen ugyanabból többet, hanem mást akarnak. A közigazgatás azonban elsősorban a szabványos termékek kínálatában jeleskedik. Az állami oktatásban éveken keresztül a szabványosítás és a centralizáció irányzata uralkodott. Az iskolatípusok, a finanszírozási források, az oktatási módszerek, tankönyvek, bizonyítványok változatosságát alaposan csökkentették. A konzervatív kormányok, miközben a változatosságot és a választás lehetőségét prédikálták, csak betetőztek egy hosszú folyamatot, amikor államosították a tananyagot, és „nemzeti előmeneteli célokot” határoztak meg minden állami iskolában tanuló gyerek számára, melyek elérését „szabványos minősítések” bevezetésével kívánták figyelemmel kísérni. A munkáspárti árnyékkormány oktatásügyi minisztere, David Blunkett szerint nem a struktúrával van baj, hanem a szabványokkal. Eszerint a Munkáspárt még a konzervatívoknál is kollektivistább lenne. A központosítókat láthatólag nem zavarja a társadalom növekvő ellenállása.

Ezen a ponton válik szembe-tűnővé az eredeti Beveridge-terv fogyatékosága. Beveridge azt állította, hogy a jóléti államnak a társadalombiztosításon kell alapulnia: a szolgáltatások a befizetések ellenében járnak, és nem az állam ingyenes juttatásai. A magánbiztosítási elvet, az egyéni kockázatok finanszírozását azonban elvetette a társadalmi osztályok és nemzedékek kockázatainak *összevonása* nevében. Szerinte az állam, melynek hatalmában áll, hogy rákényszerítse az egymást követő nemzedékeket önmaguk biztosítására, és hogy adót vessen ki, nem kell, hogy tartalékokat képezzen a biztosítási kockázat fedezésére. Azzal, hogy elvetette a szükségletekhez és preferenciákhoz igazított hozzájárulás elvét, és ehelyett az adórendszeren keresztül kikényszerített társadalmi szolidaritásra támaszkodott, Beveridge időzített bombát helyezett el saját építménye alatt, miután az állam képessége a nemzedékek és társadalmi osztályok közti jövedelemátcsoportosítás kikényszerítésére idővel egyre csökken.

A magas adók hívei az adózással szembeni ellenállást a „pántlikázás” módszerével próbálják leküzdeni: például „egészségügyi adót” próbálnak kivetni a nemzeti egészségügyi rendszer finanszírozására, „oktatási adót” az iskolák finanszírozására, szorosabb kapcsolatot teremtenek ezáltal a hozzájárulás és a szolgáltatás között. A liberális demokraták éppen emiatt állnak ki egy „pántlikázott” oktatási adó mellett. Egy ilyen konstrukció valószínűleg puhítja az adókorlátot, de rendkívül nehéz a választókat meggyőzni arról, hogy az adóbevételeket a juttatások növelésére – tehát jobb intézményekre és szolgáltatásokra, nem pedig a tanárok, orvosok, nővérek stb. fizetésének emelésére és terhelésének csökkentésére – fogják fordítani. Mind az elmélet, mind a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy az adóbevételek oroszlánrésze a szolgáltatások termelőinek, és nem a fogyasztóinak jut. A pántlikázott adók még nem igazítják a szolgáltatásokat az egyéni követelményekhez. Elképzelhető, hogy ha minden fonthoz még egy pennyt hozzátesznek, ez javítja az iskolák felszereltségét, de vajon ez olyan oktatáshoz juttatja-e a gyerekeket, amelyet a szülők szeretnének? A pántlikázott helyi adók segítségével a választók jobban tudják ellenőrizni a kiadásokkal kapcsolatos döntéseket, de ahhoz, hogy ez a módszer hatékony legyen, a helyi közösségnek olyan kicsinek kell lennie, hogy az együttes finanszírozás már semmilyen előnyt nem nyújt az egyénnel szemben.

A pántlikázott adók kivételének alternatívája, hogy az állami kiadások egyensúlyát egy szűkebb költségvetés keretei között próbáljuk megteremteni. Ha ezen az úton indulunk el, hamar rákényszerülünk a rászorultsági alapon nyújtott juttatások csökkentésére, vagyis a társadalom leggyengébb és legsérülékenyebb rétegének megkárosítására. A kiegyensúlyozás egy ezzel ellentétes módszere az lenne, ha csökkentenénk a középosztályok juttatásait, és a kiadásokat a legnagyobb szükséget szenvedőkre koncentrálnánk. Például eltörölnénk az alanyi jövedelmű családok pótlékot, és a jobb módúaknak többet kellene hozzájárulniuk oktatásuk és gyógyításuk finanszírozásához. Ebben a modellben a jóléti állam visszatér a „szociális védőháló” fogalmához. A rászorultsági alapon nyújtott szolgáltatások azonban intézményesítik a szegénységet és a függést; ugyanakkor az alanyi jog eltörlése felrúgja a Beveridge-i hallgatólagos társadalmi szerződést, mely a jobb módúakat végül is bezárta a jóléti államba. Egy ilyen program sokkal drasztikusabb sebészi beavatkozást igényel, mint amire napjainkban bármely kormány hajlandó lenne.

E korántsem irigylésre méltó helyzetben a politikusok valószínűleg úgy döntenek, hogy itt-ott lefaragnak a kiadásokból anélkül, hogy a rendszert radikálisan megváltoztatnák. Komoly (esetleg hősies) erőfeszítéssel, ha a gazdasági növekedés is kedvezően alakul, a brit kormánynak az évszázad végére sikerülhet az adókat és a kiadásokat a GDP 40 százalékán stabilizálni. Ennek a programnak a hátránya, hogy – ha egyáltalán – adócsökkentést eredményez, az kis mértékű lesz; a reform kifáradhat, ha a gazdasági növekedés leáll, e program is könnyen megtorpan, és még mindig túl nagy befolyást enged az államnak a nemzeti jövedelem elosztására.

Az én álláspontom már talán világos az olvasó számára. Eszerint a nyugati államok a szabad társadalom és gazdaság

számára egészségtelenül magas adókat vetnek ki és rengeteg költenek. Az emberek sok mindent maguk is el tudnak, és el is akarnak végezni abból, amit most az állam tesz meg helyettük, gyakran nem is olyan formában, ahogy ők szeretnék. Semmi nem indokolja például, hogy Nagy-Britanniában az oktatási kiadásokat a nemzeti jövedelem 5–6 százalékában korlátozzák. Ez tisztán költségvetési korlát: nem sok köze van ahhoz, hogy a szülők mennyit költenének, ha nagyobb befolyásuk lenne háztartásuk költségvetésére. Valóban, a szülők többsége nagyobb kiadásokat tartana szükségesnek. Ötven százalékuk azt mondja, hogy „ha megengedhetné magának”, gyerekeit drágább magániskolába küldené. De a befizetett adók oktatási ráfordításait gyakorlatilag az állam által meghatározott szintre korlátozzák, és a szülőknek csak hat százalékba engedheti meg magának a magániskolát. Ugyanakkor a jóléti kiadások által felemészített hatalmas nemzetijövedelem-hányad és a belőle adódó finanszírozási problémák lehetetlenné teszik bizonyos állami feladatok ellátását. Például a kormány nem használhatja fel költségvetési és kamatpolitikáját a konjunkturális ingadozások kisimítására, ha állandó költségvetési hiánnyal küzd, és az államadósság nő. Közlekedési infrastruktúránk szegyenletesen leromlott – a „szociális” kiadások miatt erre már nem marad pénz. Pedig már Adam Smith is az állam egyik fő feladatának tartotta az infrastruktúra karbantartását.

Korábban javasoltam már, hogy a nemzeti jövedelemnek az állam által begyűjtött és elköltött hányadát csökkentsék 30 százalékra. Ez nem légből kapott szám. Hasonló mértékű az állam szerepvállalása a dinamikus kelet-ázsiai gazdaságokban, melyek némelyike már „felzárkózott” hozzánk. Mondják, hogy ezeknek a társadalmaknak a szerkezete nagyon különbözik a miénktől; de nem nagyon különbözik attól, amilyenek voltunk, mielőtt a jóléti rendszerek államosítása bekövetkezett volna. Más módon is tanulhatunk tőlük. Szingapúr például a társadalombiztosítás tőkefedezeti rendszerét működteti. Központi Segélyalapja egy állami kezelésben lévő előtakarékossági konstrukció, melyben a munkáltatói és munkavállalói befizetéseket egyéni számlákon tartják nyilván, és ennek egy bizonyos hányadát a munkavállalók részvényekbe vagy ingatlanba fektethetik. A beruházók pontosan azt kapják vissza a rendszertől, amit behelyeztek, plusz bizonyos hozamot, és ebből fedezhetik nyugdíjuk és kórházi ápolásuk költségeit. A Központi Segélyalap kötvényvásárlásai finanszírozták a hetvenes években Szingapúr infrastrukturális beruházásainak zömét, ma pedig az alap befektetéseinek egyre növekvő hányada a magánszektorba irányul. Frank Field munkáspárti képviselő hasonló rendszert vezetne be Nagy-Britanniában. Az effajta konstrukciók közbülső megoldást jelentenek a kényszerhez, illetve a teljes önkéntességhez képest. Helyreállítják a kap-

csolatot az egyéni befizetés és a kapott szolgáltatás között, ugyanakkor a megtakarítások magas szintjét garantálják.

A 30 százalék durván annyi, amennyit a nyugati kormányok költöttek az „aranykort” jelentő ötvenes-kora hatvanas években, amikor a növekedés üteme történelmi összehasonlításban magas szintet ért el, és mielőtt az adózással szembeni ellenállás tünetei jelentkezni kezdtek. 1960 és 1967 között az OECD-országokban az éves kormányzati kiadások átlagban a GDP 29,4 százalékát érték el; a teljes bevételek pedig a 28,3 százalékot. Az európai átlag ennél 4 százalékkal volt magasabb. E szintekhez való visszatérés nem a 19. század minimális államához, hanem a háború utáni jóléti állam sikeres korszakához való visszatérést jelentené.

A brit állam karcsúsításának programja a következő alapelvekből indulhatna ki. A gyenge igényeket, nem pedig a gyenge igénylőket kellene célba vennie. Logikailag semmi akadály, hogy az egészségügyi, az oktatási és az öregségi nyugdíj-kiadások egy növekvő hányadát a háztartások költségvetéséből fedezzük. Ez összeegyeztethető az alanyi jogon történő ellátás elvével. Az egészségügyre és oktatásra fordított közkiadásokat az infláció mértékében indexálni lehetne (ahogy az az állami nyugdíjakkal és a családi pótlékkal Nagy-Britanniában már megtörtént), amit a reálkeresetek növekedésével „meg lehetne fejelni” tandíj-hozzájárulás, növekvő magán-egészségbiztosítás, a bankok, vállalatok, jótékonyági szervezetek által kínált ösztöndíjak stb. formájában. Egy ilyen állami kiadási stratégia lehetővé tenné, hogy az adót fokozatosan 30 százalékra csökkentsük. Az állami kiadásokat pedig át lehetne csoportosítani a szegényekhez anélkül, hogy a rászorultság vizsgálatát tovább kellene szigorítani, például úgy, hogy a mérlegelés alapjává a lakóhelyet, és nem az egyéni helyzetet tennék, ami többé-kevésbé már ma is így van a magánháztartások, a nonprofit szféra és az állam finanszírozásában. Egy ilyen program dinamizmust ígér. Amilyen mértékben megfiatalítja szklerotikus társadalmunkat, pozitív hatást gyakorol a gazdasági növekedésre is, ami enyhít majd az átmenet fájdalmain. Ez lenne a félbemaradt Thatcher-féle forradalom befejezése.

Nem tagadjuk, hogy van itt számos technikai és politikai nehézség. Hozzá sem szabad fogni, ha nem tudunk eleget embert meggyőzni arról, hogy ez a kiút a nehézségeinkből mind morális, mind gazdasági értelemben. Az államháztartás problémái adják a kezdő lökést az állam jóléti szerepeinek újragondolásához. A tudomány feladata a tanulságok megfogalmazása, és olyan elvek kidolgozása, melyeket a politikusok azután vállalhatnak, és melyek alapján cselekedhetnek.

FORDÍTOTTA VARGA TIBOR

Még egyszer az esélyteremtő államról

LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI IVÁN

A 2000 tavaly decemberi számában jelent meg „Vázlat az »esélyteremtő állam« elméletéhez” című írásunk. A szerkesztőség által kezdeményezett vita során Halmi Gábor, Sárközy Tamás, Kende Péter és Ferge Zsuzsa fejtették ki bíráló megjegyzéseiket tanulmányunkról. Most e kritikákra kívánunk reagálni.

Dolgozatunk fő tézisei

1. A KETTŐS VÁLSÁG

Vitaindító írásunk alaptétele, hogy a fejlett nyugati világ ma kettős válságot él át.

A jóléti állam válsága

Az a társadalom- és gazdaságpolitikai rendszer, ami a nagy gazdasági válság és különösképpen a második világháború után hegemon szerepet játszott Nyugat-Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában a hetvenes években mély válságba került. Ez a rendszer Keynes tanaiból indult ki, és az államnak nagy és növekvő szerepet szánt a „keresleti oldal” kezelésében. Ezt úgy éri el, hogy magas adókkal magas szintű foglalkoztatottságot teremt, s a kiterjedt jóléti állam révén a kereslet magas szintjét még azoknak is garantálja, akik a piacon nem jutnak megfelelő jövedelemhez. További nagy leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy ezt a rendszert az Egyesült Államokban „New Deal”-nek, Európában pedig a „szociáldemokrata jóléti állam”-nak nevezte a társadalomtudományi köznyelv. Nagy sikerei ellenére ez a rendszer a hetvenes évekre működésképtelenné vált. A jóléti állam pénzügyi válságba került, ami mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a gyors ütemben nemzetközivé váló tőke egyre sikeresebben menekült el az egyre növekvő – nemzeti – adóterhektől, s a központosítvány adófizetői is fellázadtak az egyre növekvő adókulcsok miatt.

E politikát az Egyesült Államokban Roosevelt elnök óta a Demokrata Párt, Európában pedig a szociáldemokrata pártok képviselték a legkövetkezetesebben, bár a rendszer hegemon jellege miatt e politikából nem keveset változtattak meg Amerikában a republikánus adminisztrációk, Európában pedig a konzervatív, kereszténydemokrata pártok. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy e rendszer

bukását legplasztikusabban az jelezte, amikor a Thatcher és Reagan nevével fémjelmezhető neokonzervatív mozgalom forradalmian új programmal korszakos politikai váltást kényszerített ki.

A neokonzervatív állam válsága

Több évtizedes defenzíva után a konzervatív pártok a hetvenes évek végén ideológiai offenzívába lendültek át. Reagan számára a New Deal „ellenforradalom” volt; a „forradalmár” Reagan azt hirdette, hogy minden, ami Roosevelttől történt Amerikában, hiba volt. Vissza kell tehát térni a regulálatlan szabadversenyes kapitalizmus korszakába; a „keresleti oldal” állami manipulációjának helyébe a „kínálati oldal” szabályozásának kell lépnie; csökkenteni kell, vagy akár meg is kell szüntetni a magánszemélyek és a tőkenyeresség adóztatását. Ez serkenteni fogja a magánberuházásokat, és felgyorsítja a gazdasági növekedést. Bár mindez kezdetben növeli majd a társadalmi egyenlőtlenségeket, a növekedés haszna előbb-utóbb majd „lecsurog”, és jótékonyan fogja érinteni a népesség egészét, vagy legalábbis nagyobbik részét. A cél a dereguláció és a privatizáció, az államnak nemcsak a gazdaságból kell kivonulnia, hanem magánosítani kell mindent, amit csak lehet a szociális rendszerben is, az iskoláktól a börtönökig, az egészségügyi és nyugdíjrendszertől a szegényellátásig. Nos, ez a neokonzervatív offenzíva csaknem két évtizedig uralkodott a világban, de a kilencvenes évek elejére-közepére épp olyan súlyos válságba került, mint a New Deal, illetve a szociáldemokrata jóléti állam „paradigmája”, „modellje”, „rendszere” (nekünk teljesen mindegy, miként nevezzük a gazdaság- és társadalomirányítást e két, egymással vetélkedő eszmerendszerét). E második válság lényege az, hogy a neokonzervatív „forradalom” egyik ígéretét sem teljesítette: se dinamikus növekedést nem hozott, se a gazdasági növekedés hasznának lecsurgását nem érte el. A fejlett világ gazdaságainak növekedési rátája a neokonzervatív rezsim két évtizedében mintegy fele volt annak, mint a megelőző két évtizedben. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedtek, s ma már nemcsak az egyenlőtlenségeiről hírhedt Egyesült Államokban, hanem a jóléti rendszerére oly büszke Nyugat-Európában is elkezdődött a társadalom kettészakadása. Növekszik az *underclass*, a „társadalom alatti társadalom”, az „osztályok alatti osztály”, azoknak a rétege, akik reménytelenül leszakadnak a társadalom törzséről. A neokonzervatív rendszerek válsá-

gát mutatja a neokonzervatív pártok politikai kudarca. E sort Clinton 1992-es elnökválasztási sikere nyitotta meg, de e pillanatban (1997 márciusának közepén) elkerülhetetlennek látszik az angol konzervatív párt bukása, s a német középből koalíció még nagyobb bajban lenne, mint amilyenben már most is van, ha az SPD is csatlakozni tudott volna ahhoz a megújulási folyamathoz, amelyet a Demokrata Pártban Clinton, illetve az angol Munkáspártban Tony Blair valósított meg.

2. KÍSÉRLETEK A KETTŐS VÁLSÁG MEGOLDÁSÁRA: AZ ÚJ DEMOKRATA ÉS AZ ÚJ MUNKÁSPÁRT „ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAMA”

Tanulmányunk legprovokatívabb megállapítása az az állításunk, hogy a neokonzervatívizmus válsága nem jelenti azt, hogy vissza lehet térni – akár csak félig-meddig is – a hetvenes években megbukott Demokrata Párt, vagy az európai szociáldemokrata pártok politikájához. A brit Munkáspárt mindaddig, amíg makacsul hirdette hagyományos labourista programját, rendszeresen veszítette el a választásokat. Az adók emelésének, az univerzális társadalombiztosítási rendszerek visszaállításának az ígéretével, a költségvetési deficitből finanszírozott állami költségek programjával nem lehet többé választásokat nyerni. Új gondolatokra, új vízióra van szükség, s azok, akik az „Új Demokrata Pártról”, vagy az „Új Munkáspártról” beszélnek, pontosan ezt ismerték fel. Dolgozatunkban világosan leszögeztük: se Clintonnak, se Blairnek, de más politikusnak sem sikerült idáig megfogalmaznia, hogy mi is lenne ez az új gazdaság- és társadalompolitikai programcsomag. Állításunk szerint éppen ezért van a nyugat-európai és észak-amerikai politika válságban. Ennek ellenére azt állítottuk, hogy főként Clinton 1992-es választási hadjárataiban megfogalmazódott néhány markánsan új gondolat a programcsomaggal kapcsolatban. Dolgozatunk célja az volt, hogy e gondolatokat megpróbáljuk szintetizálni. Elég szerények vagyunk ahhoz, hogy tudjuk, e szintézist mi nem tudjuk megteremteni. Ezért nem törekedtünk többre, mint hogy vázlatot fogalmazunk meg, s annak a középpontjába a jelenkor politikai küzdelmeiben körvonalazódó legmagvasabb gondolatokat állítsuk. (Hadd jegyezzük meg, hogy érvelésünk fő tézisei nagyon közel állnak Soros Györgynek a *Magyar Hírlapban* ez év januárjában megjelent, *A kapitalizmus fenyegetése* című írásához.)

Nos, ha van Új Demokrata Párt, vagy Új Munkáspárt, ha van a hagyományos New Dealnek, illetve a szociáldemokrata jóléti államnak, vagy a neokonzervatív antietatizmusnak alternatívája, akkor annak a kulcsszava az „esélyteremtő-beruházó állam”. Sokan azzal vádolják Clintont, illetve Blairt, hogy az Új Demokrata Párt, illetve az Új Munkáspárt programja nem más, mint „emberarcú” reaganizmus, illetve thatcherizmus. Mi elismertük írásunkban, hogy ebben van valami igazság, de ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy minőségileg új elemek is fellelhetők e pártok politikájában. Melyek ezek? A neokonzervatívizmus credója ez volt: „minél kevesebb állam, annál jobb”. Az esélyteremtő állam programja ezzel szemben abból indul ki, hogy a regulálatlan szabad piac sem a gazdasági növekedés, sem a társadalom kettészakadásának problémáját nem képes kezelni. Ezért a kormányzat aktív közbeavatkozására van szükség. A hagyományos szociáldemokrata,

keynesi politikával szemben viszont az „esélyteremtő állam” a kormányzati beavatkozástól nem a „keresleti oldal” menedzselését várja. Az esélyteremtő állam aktív állam, mely legalább annyira törekszik a „kínálati”, mint a „keresleti” oldal problémáinak kezelésére. Ezért az esélyteremtő állam a neokonzervatívokhoz hasonlóan csökkenteni kívánja a költségvetési deficitet, s nem fogadja el a keynesi gazdaságpolitika inflációval szembeni türelmét. Ugyanakkor a kormányzat beruházó tevékenységével a gazdasági növekedést kívánja serkenteni, ily módon növelve az adóbevételeket. A neokonzervatív politikával szemben nem az állami kiadások csökkentésére, hanem – költségvetési egyensúly és inflációkorlátozás mellett – éppenséggel azok növelésére törekszik. Társadalompolitikájában az esélyteremtő állam elutasítja a neokonzervatívizmus szellemiségét, mely a szegénység mérséklésének fő eszközét a magánjótékonykodásban látja, ehelyett kormányzati garántált szociális védőhálókat kínál minden rászorulóknak. A hagyományos szociáldemokrata politikával ellentétben viszont nem törekszik az univerzális biztosítási rendszerek kiterjesztésére. Célja, hogy amennyiben léteznek ésszerű piaci alternatívák, a középső és felső osztályok a magánbiztosítás rendszerében gondoskodjanak magukról, míg a kormányzati védőháló azok számára igényeltetik, akik nem jutnak elegendő piaci jövedelemhez, hogy magánbiztosítással gondoskodhassanak saját maguk és gyermekeik jövőjéről.

Honnan szerezne azonban az esélyteremtő állam az eszközöket ahhoz, hogy a „kínálati oldal” növekedésserkentő tevékenységét ki tudja fejteni? Ehhez van szükség az „új New Deal”-re. A neokonzervatívok az állam pénzügyi válságának megoldását a jóléti állam visszaszorításában látják. A hagyományos szociáldemokrata gondolkodók nem hiszik, hogy a deficit válságos probléma – tehát tovább akarnak költeni, Liskával szólva „fosztogatni-osztogatni”. Az „új New Deal” gondolata ezzel szemben az, hogy nem a jóléti juttatás az egyetlen *entitlement*, amit meg kell nyirbálni. Olyan társadalmi szerződésre van szükség, mely elfogadja az egyéb jogosultságok megnyirbálását is. A jóléti kiadásokon kívül két ilyen nagy *entitlement* van: az államadósságok kamatjából származó profit, és a hagyományos iparágak szubvenciója. Az esélyteremtő állam feltételezi, hogy nemcsak a szegényeknek kell áldozatokat hozniuk, hanem a másik két *entitlement*-et élvezőknek is.

Megneveztük tehát azt, hogy mi az „új New Deal” tartalma, s pontosan kik azok a szereplők, akiknek az alkuban egymással meg kell egyezniük. Dolgozatunkban nem állítottunk ennél többet, de ennél kevesebbet sem. Nem állítjuk, hogy ezeket a gondolatokat mi találtuk ki – ellenkezőleg, hangsúlyoztuk, hogy korunk eszmei küzdelmeiből próbáltuk leszűrni, szintetizálni azokat. Nem állítottuk, hogy az esélyteremtő állam minden világok legjobbika – csak annyit állítottunk, hogy e pillanatban ez a rendelkezésre álló legmagvasabb, legkoherensebb csomag, amellyel még választásokat is lehet nyerni.

Válasz kritikáinknak

Bírálóink számos kiváló megjegyzéssel gazdagították a fent kifejtett érveket, pontosították elemzésünket, kiigazították hibáinkat. Válaszunkban ezekre a megjegyzésekre kívánunk reagálni. Sok kritikai megjegyzést örömmel elfogadunk, néhányat elismerjük a valóságtartalmát, de je-

lezni fogjuk, hogy véleményünk mely kérdésekben tér el továbbra is.

A kritikai megjegyzések egy része – itt főként az általunk oly nagyra becsült Kende Péter néhány kitételére gondolunk –, hogy mást ne mondjunk, a huszonéves Marx vitriolos megjegyzéseire emlékeztet bennünket. Tőlünk ez a stílus idegen. A huszonéves Marxot vagy Kende Pétert olvasva jókat mulattunk, élveztük a szellemes fordulatokat, de abba a vitába, hogy ki az okosabb, s ki a nagyobb számár, hogy ki originális, s ki nem mond semmi újat, hogy kinek nagyobb a tényismerete, s kinek kisebb, nem kívánunk belemenni. Ha Kende Péter tényleg azt gondolja, hogy akkora számárak vagyunk, és semmi újat nem írtunk, kár volt idejét a vitacikk írásával töltenie. Szívesen elismerjük, hogy Kende Péter nálunk okosabb, originálisabb és nagyobb tudású, s a vitában az ő írásának csak azokra az elemekre fogunk koncentrálni, amelyeket mi okosnak és eredetinek tartunk.

Íme a fontosabb gondolatok, amelyekből sokat tanultunk:

I. A POLITIKAI INGA

Halmi Gábor – Heller Ágnes és Fehér Ferenc nyomán – azt hangsúlyozza, hogy a demokratikus politika alaptenenciája a politikai inga mozgása jobb- és baloldal, szabad piac és etatizmus között. A clintonizmus nem más, mint „félút” a szociáldemokrata jóléti állam és a neokonzervatív államtalánítás filozófiája között. Ebben sok igazság van. Clinton 1992-es győzelmének egyik fontos oka, hogy az amerikai választópolgároknak elegendő volt tizenkét év republikánus uralomból, s változást akartak. Azt kívánták, hogy most az inga visszafelé mozduljon el. Ez a megfontolás nyilván szerepet játszik majd a hamarosan sorra kerülő angliai választásokon is. 1998-ban Magyarországon szintén erre számíthatunk: 1994-ben a jobboldalról kiábrándult szavazók balra menekültek, most – amennyire ez a közvélemény-kutatásokból megítélhető – elegendő van az „ábaloldali” rezsimből, s ismét jobbfelé kacsintgatnak.

A politikai inga metaforája azonban feltételezi, hogy a demokratikus politika egyetlen dimenzióban írható le, s jobb és bal között soha semmi újat nem lehet kitalálni. „Nincs új a nap alatt.” Mi ezt pontatlannak tartjuk. Roosevelt 1933-ban újrafírta az amerikai politika térképét. A New Deal nem visszalépett az inga, hanem teljesen más irányba mozdult ki. A mi dolgozatunk fő hipotézise, hogy a nyugati világ jelenlegi nagy válságában nincs mód az inga visszalengésére. Clinton nem azt ígérte, hogy visszatér (ha nem is egészen, de legalább részben) Johnson „Nagy Társadalom” víziójához, hanem új víziót próbált megfogalmazni. Az angol Munkáspárt több mint egy évtizeden keresztül azt ígérte, hogy majd „visszakorrigálja” a thatcherizmust a Munkáspárt hagyományos politikájával – s sorra veszítette el a választásokat. Tony Blair most azt ígéri, hogy egészen más politikát fog folytatni, ha kormányzati pozícióba kerül, mint amit a Munkáspárt a hetvenes évek végéig követett, de egyben azt is vallja: alternatívát fogalmaz meg a thatcherizmussal szemben is. S mintha jó esélye lenne a választások megnyerésére. A kilencvenes években a politikai inga nem a régi dimenzióban leng to-

vább jobb- és baloldal között. A politikai pártok új dimenziókat keresnek. Erre utal az Új Demokrata Párt és az Új Munkáspárt megjelenés is.

2. NYUGATON AZ ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAM MÁR ÜGYIS VALÓSÁG, A POSZTKOMMUNIZMUSBAN VISZONT AZ ÁLLAMKAPITALIZMUS KÍSÉRTETE

Sárközy Tamás az államkapitalizmus veszélyére hívja fel a figyelmet. Bár azt elismeri, hogy az államkapitalizmus veszélye nem túl nagy a fejlett nyugati világban, sőt azt állítja – s ezzel Kende Péter, s nem kis meglepetésünkre, bizonyos vonatkozásokban még Ferge Zsuzsa is egyetért –, hogy amit mi esélyteremtő államként lefrunk, az a nyugati világ gyakorlata. A privatizáló-liberalizáló neokonzervatív politika békésen együtt él az esélyteremtő-beruházó állammal, vagy akár még a jóléti állammal is. Sárközy Tamás azonban attól tart, hogy a mi „neo-intervencionizmusunk” felhívás lehet keringőre a posztkommunista világban, hogy az átmenet országai a szabadversenyes kapitalizmus helyett az államkapitalizmus útjára lépjenek. Nos, ebben a gondolatban is sok igazság van.

Kezdjük először is a fejlett Nyugattal. Az biztos, hogy a politikusok „nem eszik a kását olyan forrón”. Ferge Zsuzsa éles szemmel hívja fel a figyelmet arra, hogy sem Thatcher, sem Reagan nem okozott annyi kárt a jóléti államban, mint ígérték. Sőt éppen azért, mert senki se vádolhatta őket azal, hogy túl baloldaliak, esetenként még akár nagyvonalúbbak is lehettek a jóléti kiadások fenntartásában, mint a liberalizmus gyanújától oly nehezen szabaduló Bill Clinton. Mi is úgy gondoljuk, hogy nagyobb a különbség a politikai retorikában, mint a politikai gyakorlatban. A kormányzati szerepvállalás és a privatizáló-liberalizáló-dereguláló neokonzervativizmus együttélése azonban távolról sem olyan békés, mint azt Sárközy Tamás látni szeretné. Ferge Zsuzsa pedig nálunk jobban tudja, hogy micsoda katasztrofális következményekkel járt a Konzervatív Párt uralma az angol felsőoktatási rendszer számára, s általában micsoda szörnyű károkat okozott a jóléti rendszerben. Az angol szavazók nemcsak elunták a Konzervatív Pártot, hanem dühösek is rá – s jó okkal. Dühük oka, hogy nem hozta létre az ígért gazdasági dinamizmust, s közben növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. Nemcsak más neveket akarnak a kormányban, hanem gyökeresen új politikát is.

Abban is van igazság, hogy a fejlett Nyugaton az állam a harmincas évek óta töltött be „esélyteremtő-beruházó” funkciókat, folytatott beruházó tevékenységet az infrastruktúra, a kutatás stb. terén. Bár az ilyen tevékenység jelentősége lényegesen csökkent a neokonzervatív kurzus idején, de teljesen sohasem szűnt meg. Ennek ellenére ragaszkodunk megállapításunk pontosságához: a hagyományos New Deal, illetve szociáldemokrácia korszakában a hangsúly a „keresleti oldal” menedzselésén volt. Ami a jóléti állammal szemben az esélyteremtő-beruházó államban nővum, az az, hogy a pénzügyi feyelem megtartása – vagyis a költségvetés kiegyensúlyozása és az infláció szigorú kontrollja – mellett, most a „kínálati oldal” dinamizálása a fő cél. Van tehát új a nap alatt.

Halmi Gábor és Sárközy Tamás aggódnak, hogy írásunk negatív politikai következményekkel járhat a poszt-

kommunista világban. Halmai Gábor attól tart, hogy mi a szélsőjobbnak szolgáltatunk érveket, Sárközy Tamás inkább az államkapitalista baloldalon látja a veszélyt. Úgy, hogy állandóan „jobbra vagy balra félünk”, persze igen nehéz tudományos igényű elemzést írni. A mai magyar politikai közélet egyik legnagyobb problémájának azt tartjuk, hogy a demokratikusan gondolkodók „populista veszélyt” kiáltva, egyszerűen feladják egy sor, igen égető társadalmi kérdés megvitatását, nagymértékben elősegítve ezzel a különböző bal- és jobboldali populizmusok előretörését.

Egyébként, mint ez téziseink összefoglalásából talán kiderült, s erről világosan írtunk dolgozatunkban is, ennek a tanulmánynak igen kevés közvetlen köze volt a posztkommunizmus problémáihoz. El nem tudjuk képzelni, honnan veszi Kende Péter, hogy mi „univerzális receptet” kínálunk a világ összes problémájára. A mi dolgozatunk a fejlett nyugati világ kettős politikai válságából kiutat kereső politikusok és politikai filozófusok érvrendszeréből próbál valami koherensebbnek tűnő érvrendszert kialakítani. A *Kritika* 1995. decemberi és 1996. januári számában megjelent cikkünkben, illetve a most vitatott írásunk utószavában éppenséggel azt állítottuk, hogy a posztkommunista országok problémái inkább hasonlítanak Nyugat-Európa 50 évvel ezelőtti dilemmáira. Vagyis a világban ebben a részében szó sincs semmiféle „új New Deal”-ről, egyelőre még a „régie New Deal” sem született meg. A posztkommunista Kelet- és Közép-Európában a probléma nem az, hogy a jóléti állam túlfejtett, hanem, hogy még a legelemibb jóléti hálót sem feszítették ki. Nem vagyunk felkészülve a munkanélküliség, az új szegénység, a hajléktalanná váló tízezrek, az osztályok alatti osztályba süllyedő romák százezrei, sőt milliói problémáinak kezelésére. A jóléti államok válságából adódó egyetlen tanulság a posztkommunista világ számára szerintünk az, hogy a piacgazdasággal adekvát jóléti rendszer kiépítésekor jobb lenne szemünket a fejlett nyugati világra vetni, s igyekeznünk kellene elkerülni azokat a hibákat, amelyeket a szociáldemokrata állam az ötvenes-hatvanas években elkövetett. Nagyrészt egyetértünk Sárközy Tamással abban, amit az államapparátus új formákban való feléledéséről ír. Kelet-Európában ma valóban az államkapitalista alternatíva jelenti az egyik legnagyobb veszélyt. Rögtön hozzátesszük azonban, hogy ezt a veszélyt a lakosság jelentős részének *underclass* sorba való süllyedése nem csökkenti, hanem jelentősen növeli.

3. AKADNAK ORSZÁGOK, MELYEK KÖZELEBB VANNAK AZ ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAM MODELLJÉHEZ, MINT MÁSOK

Ha jól értjük Kende Péter írását, a legmagvasabb megállapítása az, hogy a nyugati fejlett országok között nagy különbségek vannak mind a jóléti rendszerek fejlettségét, mind az állam esélyteremtő-beruházó tevékenységét illetően. A szerző úgy véli, a mi dolgozatunk inkább áll az Egyesült Államokra, mint Nyugat-Európára, s különösképpen nem érvényes Franciaországra. Kende Péternek, mint annyiszor, most is sok mindenben igaza van. Mentségünkre szolgáljon, hogy írásunkban mi nem konkrét gazdaságpolitikai-szociálpolitikai rendszerek leírására, hanem három nagy politikai rendszer ideáltipikus felvázolására, és a jóléti, illetve a neokonzervatív államon egyaránt túlmutató törekvések körvonalazására törekedtünk. Nem titkoljuk, hogy példáinkat nagyrészt az Egyesült Államokból

vettük, arról is írtunk, hogy a New Deal nem azonos a nyugat-európai szociáldemokráciával, s a Demokrata Párt sem második internacionális szocdem párt. Természetesen nagyok az országok közötti különbségek, s az Egyesült Államok nagyon sajátos ország.

Anélkül azonban, hogy túlságosan Amerika-centrikussá válnánk, hadd emlékeztessünk arra, hogy bár Franciaország, sőt Luxemburg is rendkívül fontos ország, az USA-ban zajló gazdasági és politikai folyamatok egyelőre nagyobb hatást gyakorolnak a világ egészére, mint bármely más ország eseményei. Ebből nem következik, hogy a Clintonizmus az a minta, melyet a világ feltétlenül követni fog, de annyi mindenképpen következik belőle, hogy nem vesztegeti valaki az idejét, ha az Egyesült Államok folyamatainak a vizsgálatával valamivel részletesebben is foglalkozik. Tony Blair – az angol Munkáspárt választások nyeresére alkalmasnak tűnő programjának megfogalmazásakor – igencsak figyelt arra, hogy miként próbálta Clinton átalakítani az amerikai Demokrata Pártot, a német és skandináv szociáldemokraták is jobban tennék, ha megpróbálnák mérlegelni, nincs-e olyan tanulság, amit a Clintonizmusból le tudnak vonni a maguk számára.

Kende Péternek tehát igaza van: az országokénti különbségek számottevőek, nincsenek másolható modellek, minden országnak magának kell megtalálni a saját útját. Abban is igaza van, hogy a mi tanulmányunk főként az Egyesült Államok, illetve az angolszász világ megoldásait tapogatta. Itt csak annyit szeretnénk jelezni: e vonatkozásban mi soha nem állítottunk mást, nincs tehát közöttünk semmiféle vita.

4. „A JÓLÉTI ÁLLAM NINCS VÁLSÁGBAN”

A legnagyobb élvezettel Ferge Zuzsa hozzászólását olvastuk. Mint mindig, gondolatai gazdagok, megfontolandóak, gondosan dokumentáltak. S mint annyiszor az elmúlt húsz-harminc évben, a legalapvetőbb kérdésben nem értünk vele egyet.

Ferge Zsuzsának két fontos megállapítása van. Először is azt hangsúlyozza, hogy a jóléti állam nyugaton nincs válságban, a jóléti kiadások növekednek, s még Thatcher aszony se tudott túl sok kárt okozni e rendszerekben. Ezt követően állást foglal az univerzális biztosítási rendszerek mellett, s azt állítja, hogy a jóléti állam politikailag csak akkor fenntartható, ha annak gyömcseit a középosztály is élvezzi (egyébként a középosztály nem fogja megszavazni az adókat, melyek a jóléti állam fenntartásához szükségesek).

Az első megállapítással nincs értelme sokat vitatkozni. Ha a jóléti állam nincs válságban, akkor nincs semmi baj. Esping-Andersen optimizmusa irigylésre méltó. Ha azonban nincs ilyen válság, akkor viszont nem értjük, hogy miért vált uralkodóvá a neokonzervatív doktrína az elmúlt két évtizedben, hogy a hagyományos adóztató-költekező jóléti állam programját hirdető pártok miért veszítették el a választásokat újra és újra, miért volt szükség Blair és Clinton új programcsomagjára a választók visszacsalogatásához? Mért dühösek az angol választók, mitől nő az egyenlőtlenség szerte a nyugati világban, mitől nő az osztályok alatti osztály? Miért kell a francia és a német munkások-

nak sztrájkolniuk, miért akarja Chiractól Kohlig mindenki a jóléti kiadásokat megnyirbálni, s miért ragaszkodik az Európai Unió ahhoz, hogy addig nem lesz monetáris unió, amíg erre nem kerül sor? Naivnak tartjuk Ferge implicit érvét, hogy a jóléti állam válságát mintegy a saját kreálja azzal, hogy egy nem létező problémáról ír. Miért nem megfontolandóbb az a verzió, hogy a jóléti állam talán tényleg válságban van, ha a régi szociáldemokrata teoretikusok kivételével mindenki a jóléti állam válságáról ír? Esping-Andersonnak igaza lehet, amikor azt jósolja, hogy a kártyák leosztása a jóléti állam fenntartásának kedvez. Lehet, hogy ez a jövő, ha Esping-Anderson s kollégái eleget emlegetik, még be is következhet, de az elmúlt két évtized gyakorlata aligha ez volt.

Jobban foglalkoztat azonban bennünket az univerzális biztosítás kérdése. Ferge Zsuzsa az univerzális, állampolgári jogon járó jóléti biztosítás mellett két érvet is felhoz. A középosztálynak is szüksége van a jóléti rendszerre (ezzel az érvével Kende Péter is egyetért, aki arra mutat rá, hogy az egészségügyi szolgáltatások költségeit a középosztály sem engedheti meg magának), továbbá szükség van a középosztály politikai támogatására, ha a jóléti államot fenn akarjuk tartani. Erős érvek, de véleményünk szerint tévesek. Először is a középosztály (pontosabban a középosztály egy jelentős részének) szegénységbe süllyedése sajátosan poszt-kommunista jelenség, amelynek kezelése külön megfontolást igényel. A fejlett nyugati világban erről szó sincs, a középosztály tartja a helyzetét. Tény, hogy a jóléti rendszer kiterjedésével a középosztály is egyre inkább részesült a jóléti állami juttatásokból, s az oktatásban, egészségügyben, nyugdíjrendszerben egyre inkább az állami újrarendezéstől függött. A mi érvünk az, hogy éppen ez volt az egyik leglényegesebb ok, ami a jóléti állam válságához vezetett. Miből lehet egy ilyen univerzális jóléti rendszert fenntartani? Kizárólag abból, ha adókkal a jövedelmet azoktól a rétegektől is elvonjuk, akik a maguk számára a piacon is meg tudnák vásárolni a szükséges szolgáltatásokat. Ez esetben azonban nem teszünk mást, mint hogy a középrétegek egyik zsebéből elvesszük azt a pénzt, amit az állami paternalizmus intézményrendszerén keresztül a másikba visszajuttatunk. Mondhatnánk azt is, nem történt semmi baj, egyik kézzel elvettük, de a másikkal visszaadtuk. A mi véleményünk azonban az, hogy sok baj történt. Először is a jövedelmeknek az állami redistribúción keresztüli mozgása költséges vállalkozás: el kell tartania egy hatalmas jóléti bürokráciát. Másodsorban, az így juttatott szolgáltatások gyengébb minőségűek lesznek: a középosztálybeli fogyasztótól elvonjuk a választás lehetőségét. Miért nem hagyjuk meg neki, hogy ő döntse el mennyi nyugdíjat akar öreg korára, milyen minőségű orvosi ellátásra van szüksége, magán-, vagy állami iskolába akarja-e a gyerekeit járatni? Jobb az a rendszer, amely növeli a fogyasztó szabadságát ezekben a kérdésekben, s rosszabb, amely az állami bürokráciára bízta a kérdések eldöntését. Végül, az univerzális biztosítási rendszerek mindig degresszívek. A középosztály mindig kitalálja magának, hogy miként jut jobb szolgáltatáshoz, mint a szegények. Minél univerzálisabb egy rendszer, annál erősebb a redistribúció az alacsony jövedelműektől a magasabb jövedelműek felé. A legjobb példa erre az ingyenes egyetemi oktatás, ami a világban mindenütt erőteljes szubvenció a középrétegeknek, a legalacsonyabb jövedelmű rétegek adóiból.

Mi egyébként nem a szegénységi bizonyítvány mellett érveltünk. Azt javasoltuk, hogy az univerzális biztosítási rendszer helyébe a „piaci elcsábítás” rendszere lépjen. Ha van jobb minőségű piaci alternatíva, akkor a középosztály hajlamos lesz megfizetni a magasabb magánbiztosítási díjakat, hogy jobb szolgáltatásokhoz jusson. (Ezért félrevezető Kende Péter példája – ő azzal érvel, hogy a középosztály sem fizetheti meg a napi kétezer dolláros kórházi árakat. Azt valóban nem tudja megfizetni, de a magánbiztosítást, ami tisztességes kórházi ellátást nyújt a számára, a nyugati középosztály igenis meg tudja fizetni, s fizesse is meg.) Erre a legjobb példa egyébként az amerikai egyetemi rendszer: itt az állami és magánegyetemek versenye csaknem optimális megoldást ad. Akad elég módos, vagy takarékoskodó középosztálybeli ember, aki megengedheti magának a magánegyetemek tetemes tandíját (s a szegényeknek is jut abból ösztöndíj), ha meg nem igényli a jobb minőségű egyetemi oktatást, küldheti a gyereket az olcsóbb állami egyetemre.

Ferge Zsuzsa nyomósabb érve: nem veszíti-e el a jóléti állam a választópolgárok támogatását, ha nincs univerzális biztosítási rendszer? Fogas kérdés. A kérdés véleményünk szerint az, hogy meg lehet-e győzni a középosztályt arról, hogy adóját jól költi az állam, ha részben a társadalom kettéhasadásának a megakadályozására használhatja azt fel. Egyetértünk Kende Péterrel: senkinek nem érdeke a társadalom széthasadása, a társadalmi békét mindenki akarja, s alkalmasint hajlamos megfizetni az árát is. Lehet, hogy az az adóteher, melyet a piacra utalt, s ellátását az államtól nem remélő középosztály hajlandó vállalni, kisebb lesz a jelenleginél, de ezt legalábbis részben kompenzálja majd, hogy csökkennek a jóléti ellátás adminisztrációs költségei, s megszűnnek az univerzális biztosítási rendszerek degresszív elosztási következményei.

A regulálatlan szabad piac mindent megoldó erejébe vetett illúzió múltóban van. A választópolgárok keresik azokat a politikai csomagokat, melyek kormányzati szerepvállalással kihúzzák a nyugati gazdaságokat az elmúlt két évtized lassú növekedési ciklusából, s egyben kezelni tudják a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket. Azt, hogy mi lesz ennek az új programcsomagnak a tartalma, pontosan nem tudjuk még, de az valószínű, hogy aligha jelent majd visszatérést a hagyományos New Deal, vagy a szociáldemokrata jóléti állam modelljéhez, az adóztató-költekező államhoz. A legmagvasabb gondolat, amelyet a politikai menükön az elmúlt néhány évben olvashattunk, az esélyteremtő-beruházó állam eszméje körül látszik kikristályosodni. Az esélyteremtő állam a piaci kudarcokat úgy korrigálja, hogy legalább annyi figyelmet fordít a kínálati, mint a keresleti oldal menedzselésére. A növekedés serkentéséből pedig az adók emelése nélkül generál nagyobb állami bevételeket. Ezekből jól működő szociális védőháló lehet fenntartani a rászorulóknak számára, s így nem kell visszatérni a költséges, paternalista univerzális biztosítási rendszerekhez.

A vita során tanulmányunkat mind „jobbrol”, mind „balról” számos bírálat érte. Azt is mondhatnánk erre, hogy nagyon örülünk, mert jobb, ha vitatkoznak velünk, mint ha – mint ma ez sajnos oly gyakori – oda se figyelnek egy ilyen társadalomtudományi elemzésre. Mondhat-

nánk azt is, hogy a „kétfrontos” bírálat is azt bizonyítja, hogy álláspontunk közel lehet ahhoz a kompromisszumos csomaghoz, mely körül egy új társadalmi megegyezés létrejöhet. Sajnos azonban ennél sokkal rosszabb a helyzet.

Amikor ezeket a sorokat írjuk, hét évvel a rendszerváltás után, még mindig nem alakult ki komoly vita a poszt-kommunista átmenet alternatíváiról. Még hét évvel a rendszerváltás után is elmondható, hogy a politika sokkal találegényebb volt a meglévő szociálpolitikai intézmények szétzúzása, munkahelyek megszüntetése, mint újak létrehozása terén. Ezt ez a vita is jól tükrözi. Az egyik oldal álláspontját igen jól érzékelteti Sárközy Tamás véleménye: „A szocializmus romjain keletkező új magyar államnak először pénzügyi stabilitást kell teremtenie, és hozzájárulnia a gazdasági növekedés megindulásához. Ezt követően ... az államnak támogatást kell nyújtania a »veszteseknek«, a »lemaradóknak«, a »rászorulóknak«, hozzá kell járulnia a társadalmi különbségek mérsékléséhez, beruházástámogatással csökkentenie kell a munkanélküliséget, támogatnia kell a kultúrát, a tudományt, sportot stb.” Sárközy persze érzi, hogy ez az „először–ezt követően” menetrend a valóságban mit is jelenhet, ezért árnyaltabban fogalmaz: „ezt követően, illetve ezzel párhuzamosan, gazdasági teljesítőképessége függvényében” – szól a kiegészítés, amelyet mi az előző idézetben kipontoztunk. Az a gyanúnk azonban,

hogy ezzel a kipontozással inkább csak a szöveg értelmének megértését könnyítettük meg. Az időzajelbe tett veszteseken, lemaradókon, rászorulókon, és a „sportra stb.”-re történő utaláson túl, ezt látszik bizonyítani az átmenet társadalmi következményeit időzajelbe tett körültekintéssel és társadalmi felelősséggel mérlegelő következő mondat is: „Az átalakulási folyamatban sok valós érték sajnos szükségképpen elpusztul, de már megindult az új értékek keletkezése.” Hogy melyek is ezek az új értékek, azt a cikkből sajnos nem tudjuk meg, de talán nem is ez a lényeg, hanem az „ahol gyalulnak, ott (sajnos) forgács is hullik” típusú „alapigazságnak” a leszögezése.

A másik oldal véleményét igen jól tükrözi Ferge Zsuzsa álláspontja, amelyik a mai gyökeresen megváltozott helyzet megoldását a már a maga idejében is meglehetősen problematikusan működő univerzális jóléti rendszerekhez való visszatérésben, illetve azok kiterjesztésében – szerintünk teljes kudarcra ítél – programjában látja. Általában elmondható, hogy ebben a vitában nagyon kevés olyan érvelést olvashattunk, ami ne hangzott volna már el legalább húsz éve, amit a politika ne próbált volna már ki, és amiről ne derült volna ki, hogy nem működik, legfeljebb csak katasztrofális választási eredményt lehet vele elérni.

Tanulmányunkkal azt kívántuk bizonyítani, hogy talán más alternatívák is léteznek.

Hermann Broch Vergilius hazatér

Acélkéken és könnyedén – enyhe kis ellenszél paskolta őket – torlódtak föl az Adriai-tenger hullámai a császári tengeri flotta orránál, miközben a hajóraj közeledett a kalabriai partokhoz, és most, ahogy – balkézt a sík dombvidék – lassan célba vette Brundisium kikötőjét, most, ahogy a tenger napsütötte, s mégis oly halálos sejtelmű magánya mindinkább békés és boldog emberi tevékenységekre emlékeztetett, szinte olyan volt, mint maga az emberi lét, a nyugodt emberi lélegzet, most, hogy százféle hajó takarta be a vizeket – vagy ugyancsak a kikötőnek tartottak, vagy épp onnan úsztak kifelé –, és a barna vitorlás halászhajók már odahagyták a fehérrel mosott partokat, az apró falvakat, a csöppnyi mólókat, s kirajzottak esti fogásra – most csaknem tükörsimára ernyed a víz; odafönt gyöngyházsínt öltött a mennybolt kagylója, beesteledett, meglegyintette az ember orrát az otthoni tűzhelyek faparaszának illata, valahányszor elő-előderengtek messziről az élet hangjai, egy-egy kősa kalapácsütés vagy emberi kiáltás.

A hat háromevezős hajó közül – ezek tökéletes nyomdokvonalon követték egymást – a második, a legnagyobb és leggazdagabb rakományú, tele bronzborítású falakkal, bíborvitorlák alatt, az vitte Augustus sátorát, s míg az első és az utolsó a testőri gárda szállítására szolgált, a többi a császár kíséretének adott tengeri otthont. De azon a hajón, amelyik a császárt követte, ott tartózkodott az Aeneis költője is, homlokán már a halál jelével.

Élt-e ő másként valaha is, mint szemtől szemben a halállal? Másnak érezte-e valaha is a mennybolt gyöngyházsírn kagylóját, a hegyek muzsikáját, a tavaszi tengert, tulajdon bordái közt az isten fuvolahangját, mint a szférák edényének, mely nemsokára majd befogadja őt, hogy átkarolja az örökkévalóságba? Vidéki határok embere volt ő, olyan, aki szereti a földi lét békességét, noha annak csupán peremén élt, síkjainak peremén, és megmaradt nyugtalannak, olyannak, aki menekül a halál elől és keresi a halált, aki keresi élete művét, és menekül élete műve elől, aki szeretve szeret, s mégis hajszában telik ideje, aki egy életen át kószál szerzte a tájakon, s végül – ötvenesztendőskorában, halálos betegen – Athénba vetődik, mintha ott élete, nem, élete műve megérhetné a végső és makulátlan kiteljesedést. Külső és belső sorsot ki tudna megkülönböztetni? A sors, a sötét sors akarta így, és sorsrendelés volt, hogy Athénban összeakadt a császári baráttal, annyira sorsrendelés, hogy Augustus felhívását – térj vissza velem a hazába – az elháríthatatlan hatalmak parancsának tekintette, az elháríthatatlan Hatalmak parancsának, nem volt szabadkozás. Vergilius, beteg testét a matraca ejtve – miközben odafönt időnként meg-megnyikordult a kötelek között lobogó-süvítő vászonsvitorlák rúdja –, látta elúszni a hab szegélyezte part vonalát, érezte talpa alatt a kettőszáz evező ritmusát, hallotta a hajóorr hasította víz hullámzó csobbanásait, s az ezüstörvényt, mely minden evezőemeléskor felgödrösödött, aztán hallotta, amint ismét megmártózik az evezősor, s ugyanez visszhangzott a császári előd-, valamint az utódhajóról; az embereket is látta a fedélzeten, az egész udvartartást, mely ott sürgött-forgott körülötte, de mégsem vele utazott, minthogy az ő úti célja távolabb esett, mint amazoké.

Alkonyodott már, mire elérték Brundisium szűk torkolatú, fjordszerű kikötőjét; az őrtornyok előtt, a csatorna bal és jobb partján a császár tiszteletére felsorakozott a legénység, felröppent sorban az üdvivalgás, elhőmpölygött a szürke fényben, szinte bágyadtan gomolygott az őszesti, nyirkos levegőben. Vergilius ekkor – fáradtan ki-kihunyorítva szeme sarkából – egy delejes, vörös pontra lett figyel-

Az elbeszélést a következő kiadásból fordítottuk: Hermann Broch: *Novellen* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1980).

mes; s noha, mint kiderült, az csupán egy zászlótartó vörös lobogója, aki a csapat szárnyán, az üdvözlések ütemére szorgosan döföli ég felé zászlórúdját –, ez az alkonyati ködben kilobbanó vörös sokkal inkább búcsúvétel volt, mintsem üdvözlés. De a várfalak alatti lankát, le egészen a kövecses partig, bokrok borították, s a beteg – mintha ezeknek levelét kívánná megragadni – ki-kinyújtotta a kezét. Milyen puha volt most a levegő, külső és belső világ fürdője, lélek fürdője, örökkévalónak földre áradó folyama, földi és földöntúli jövőnek ismerete! A hajó orrán egy muzsikuszolga énekelt, és dal és húrjáték, emberi mű mindkettő, önmagába gombolyodott, embertől távoli, embertől megszabadult szférikus légáramlat volt, amely önmagát dalolja. Vergilius fellélegzett, magába itta a muzsikát. Sajgott a melle. És köhögött.

Lassan kibontakozott a város a kikötő alján, kibukkant a házak harsányan kivilágított sora a part mentén, vendéglő vendéglő hátán, s előttük a tömeg, mely azért verődött össze, hogy tanúja legyen a császár érkezésének; talán ötvenezer, talán százezer ember, egyetlen hatalmas hullámló, fekete moraj. Körben a lehorgonyzott hajókon is emberek ordibáltak, ünnepi fáklyák lobogtak kezükben, s vastagon-sötétlen meredt a víztől a még mindig fényes égre az árbockosarak és feszítőkötelek és megkurtított vitorlák tömege, ez a furcsán sötétlő, kusza és gubancos gyökérzetszövevény. Óvatosabb és lassúbb ütemben mártóztak meg most az evezők, a császári hajó a parthoz simult, s kikötött a kitűzött, fegyveresek őrizte helyen; erre, erre a pillanatra várt a bágyadtan gubbasztó tömeg-állat, hogy kilökhesse torkán a roppant üdvivalgást, végtelenül és dörgedelmesen, önmagát imádván az Egyetlen személy alakjában.

Vergilius mindig is viszaretent a tömegetől; nem mintha félt volna tőle, nem, csupán érezte a fenyegetést, amely belőle árad, benne születik, s veszélybe sodorja, ami emberi; olyan fenyegetés volt ez, mely részvétet keltett, s egyszersmind felelősségre is intett, sőt olyan nagy felelősségre, hogy gyakran hovatovább azt gondolta: összecuklik terhe alatt; ledöntötte lábáról, a halál közelébe sodorta ez a teher; néha persze úgy vélte, nem az ő dolga törődni ezzel a felelősséggel, ez egyedül és kizárólag Augustus feladata, noha nagyon is pontosan tudta, hogy a felelősség, melyet Augustus magára vállalt, gyökeresen más természetű: Spanyolország leigázva, legyűrve a párthusok, réges-rég vége a polgárháborúknak; úgy rémlett, szilárdabb lábakon áll a birodalom, békésebb, gazdagabb, mint volt eddig bármikor, és mégis: létezett a fenyegetés, a fenyegető pusztulás lidérce, azt még Augustus sem tudta elhárítani, főpapi méltósága ellenére sem, még az istenek sem tudták meggátolni ezt a kárhozatot, nem tudta túlkiaálni a tömeg ricsaja, talán csak egyedül az a gyöngye lelki hang, amit éneknek nevezünk, s ami – sejtve a kárhozatot – éppen az üdvöt hirdeti. Ismét fölhasant az üdvkiáltás, fáklyák lendültek, parancsszó suhogott át a hajón, a partról egy tompán puffanó kötél zuhant a fedélzet padlatára, és a rengeteg fürge láb kaszája között ott feküdt a beteg, aki tudta, ezen az ünnepen is tudta, mi az a pokol.

Cserbenhagyták netán az érzékei? Bizonyára örömet elzárkózott volna a csőcselék zsvajjától, mely vulkányszerűen morajlott föl a mélyből, és lomha hullámokban szerteszedt a térben, most azonban öntudatába kapaszkodott, kapaszkodott annak az embernek megfeszített erejével, aki földi létének legfontosabb eseményét érzi közelegni, és minden ízében retteg attól, hogy elmulasztja azt, és semmi nem kerülte el figyelmét, sem az orvos gyógyító gesztusai és szavai, aki – Augustus parancsára – ápolta őt, sem a hordárok fásult és idegen tekintete, akik – hogy hozzák – gyaloghintajukkal föl kocogtak a fedélzetre, sem a város, melyet minden érzékével magába szívott, szűk utcáinak pincehűvös hangjait, a bércszárnyák és szemetük fojtogató bűzét, sem a körötte bömblő tömeg-állatnak őserdőszaga, semmi nem kerülte el figyelmét, sőt mi több, a dolgok közelebb, világosabb és éberebb alakban tűntek föl előtte, mint annak előtte bármikor, és minden úti bágyadság ellenére semmit nem veszített csöndes méltóságából, és hálálkodott minden fölkinált kéznnyújtásért. Persze, szó mi szó, lebegő közelség volt ez, úgy lebegett, mint ő maga a fönnen imbolygó gyaloghintón, egy szinte levegővé vált és letűnt kor közelsége, a dolgok mintegy minden egyidejűség megszűnte közben történtek, és a fáklyafényben és lármában dübögő Brundisium ugyanúgy volt a lángban álló Trója, mint ahogy ő – akit átvittek a lángokon – a menekülő és hazatérő Anchises volt, akit a fia cipel –, lebegésében vak és látó egyszerre. És még akkor is tartott ez a lebegő éberség, amikor a palotában lenyugtatták, s ágyat vetettek neki, még akkor is ez az éberség tartotta hatalmában: odakint tombolt az utca, a palota termeiben tombolt az ünnep, melyet a város adott Augustusnak, Augustus pedig a városnak, az öreg, megfáradt császár, hivatalának s hatalmának foglyaként, odakapaszkodva és odaláncolva mindkettőhöz és ehhez a pillanathoz, s úgy tűnt, mintha utca és ünnep odahömpölyödjön betegyághoz, mintha egyidejűleg minden és ez a pillanat behömpölyödjön a lélek televény talajába, s noha átította, de el nem érte, minthogy az lebegett, lebegett a múltban és jövőben, rab-

jaként a várakozásnak, mely előretekintett és hátratekintett; és Vergilius szeme csak az éjjelilámpa karcsú olajlámpáját figyelte.

S amikor múltakba révedt gondolatban, akkor ébredt rá, hogy képes ugyan visszatérni az Andések egyik parasztudvarában játszó kisfiúhoz, sőt hogy ez igazából nem is visszatérés, sokkal inkább változatlan és folyamatos létezés, úgyhogy minden szívdobbanást, amelyet annak idején átélt, minden fűszálat, amelyet annak idején szemügyre vett, most is könnyen frott szóba tudott volna foglalni, s csupán azon ámuldozott, hogy – immár a korbá jutván – most felnőtt és gyámolatlan férfiként itt kell feküdnie, de hogy minden, ami gyermekkorá óta megtörtént, egyre ritkásabb lett, egyre tűnékenyebb és valótlanabb, nemcsak a nolai birtok tűnt el emlékezetéből parasztjaival, hegyek övezte rétjeivel és szelíd jószágjaival, hanem a számtalan ragyogó nyári nápolyi nap, sőt még a művek is megfakultak, amelyeket azért vetett papírra, hogy megkísérelje a maradandóságot; a címükre is alig-alig emlékezett. Egy árva sor sem maradt meg a Bucolicából, még annyi sem a Georgicából, s ha valami egyáltalán fennmaradt a rostán, az az Aeneis volt, de még az sem úgy, ahogy azt versbe foglalta, hanem olyan eseményként, amelyet ő látott meg és rögzített, persze igen-igen fogytékosan. Miért volt ez így? És kinek készítette a munkáját? Miféle embereknek, milyen jövőnek? Hiszen nem állott-e küszöbön minden dolgoknak bevégezése, az, hogy alkotásait feledésre méltónak ítélte, nem arra az időszakokra volt-e ékes tanúság, amely épp most akart kitérni, hogy elnyelje az örökkévalóságot? Részeg hordák a palotában és az utcán; most még bort isznak, de nemsokára vért szopnak majd, most még fáklyákkal világítanak, de nemsokára tetőjük sistereg majd, és lobot vet, és lángol, lángol, lángol.

És a könyvek elpusztulnak majd a füstben. És méltán pusztulnak el, méltán, méltán. A beteg bordája tüzelt, csak az író ajka mosolyodott el kissé, a tűz ugyanis Horatius és Ovidius könyveit is aligha kímélné meg, s mi tűrés-tagadás, méltán, méltán. Egyikük sem ússza meg a pusztulást. De mi történik akkor? Mi menthetné még meg – további létezésre – az emberiséget? Nem azt jelentené-e ez, hogy visszatérünk az emberiség ifjúkorába, a paraszti élet egyszerű és enyhén érdes állapotába, amelyből ő maga is származott, s amelybe egy életen át reménytelenül, óh, oly reménytelenül vágyakozott vissza? Mit tudott erről Augustus? Ő biztosította a birodalom sorsát, építményeket emelt, oltalmazta a költőt, nem kellett volna tennie, a megfáradt, idős férfinak, aki még mindig élt, ma még fenyegetések nélkül, aki talán azért volt köteles ilyen hosszú ideig élni, hogy megérje, amint saját ajtaján is kopogtat fenyegetően a sors, palotáinak kapuján, amelyek összedőlnek majd, maguk alá temetvén Augustust és minden pompáját, és az összes öröknek szánt műalkotást. Ó, fölöslegesek a műalkotások, fölösleges minden szépség, amelyet Augustus és Maecenas maga köré gyűjtött, mind pusztulásra ítéltetett. Az utca azt harsogta: – Augustus, Megmentőnk! – és azt harsogta: – Augustus, Atyánk! – nem fog-e meglakolni ezért? Alvás? Ki bírna aludni most, amikor Trója lángokban áll!

És miközben vastag feketébe bújz az éj, Vergilius számtalan lerombolt várost és szent helyet látott földerengeni képzeletében, olyan városokat, melyeknek még a nevét sem ismerte, bárha élesen emlékezett rájuk, mint ifjúkorának városára, Mantuára; látta Babilont és Ninivét, látta a letarolt Thébát és a sokszorosan lerombolt Jeruzsálemet, látta a kivérzett Rómát, azt a Rómát, amelynek utcáin farkasok ödögtek, hogy ismét birtokba vegyék a várost, és látta az istenek ájultságát. És ekkor egy angyal lépett betegágyához, szárnya olyan hűvös volt, mint az ébredező szeptemberi reggel, és így szólt:

– Nőj nagyra, kisfiú – úgy mondta, mintha ez vigasz volna, és az is volt, noha mélyén halálnak híre húzódt.

– Jó – válaszolt Vergilius, s megpróbálta kifürkészni az angyal vonásait –, jó, akkor most aludni térnék.

Megpaskolta az ablakot a reggeli szél; Vergilius álomba merült: a szőke gabonaruhában hullámozó mezőkről álmódott, az oroszlán mellett heverésző gulyáról álmódott, megálmodta a békességes életet, azt a békét, amely nagyobb, mint amit Augustus ajándékozott a világnak, és arról álmódott, hogy az angyal meglátogatja Augustust is. Mert összes álmát tudás szőtte át, és ha nem volt is neve annak, csupán – a boldog birodalom képében – képi alakja (ugyanúgy ismerte ezt, mint a füstölgő városok képeit), mégis: ez a névtelen tudás a szeretett tudós névtelensége volt, egy olyan férfias anyai szereteté, amely csillapíthatatlan vágyakozással kívánt helyet foglalni a fájdalommal várakozó, szenvedő, őt áhító világban. Vergilius szíves-örömezt kérdezősködött volna erről a Névtelenről, ám amint pilláját kinyitotta, azt látta: meleg szeptemberi napfény árad szét körben a falakon; és az angyal helyett Maecenas állt előtte, szárnyatlanul, s kissé testesen, göndör-kedélyes, élveteg arcán aggódalmas mosollyal; Vergilius gyorsan újra behunyta szemét, s fülelt az eltűnt muzsika hangjaira.

De minthogy nem és nem akart ismét felcsendülni az ének, látogatóját szólította, még mindig behunyt szemmel; az pedig így szólt:

- Igen, Vergiliusom, én vagyok itt.
- Szép, hogy eljöttél – mondta Vergilius.
- Tudtam érkezésedről; téged és Augustust beérni, áldott legyen neve, ezért siettem ide.

Vergilius bólintott:

- Igen, engem elvinni, azért jöttél... igazad van, ismered a Poszlipposzon azt a helyet, amely rám vár. Sírokról Maecenas egy mukkot sem akart hallani.
- Nem vagy idősebb nálam – szabadkozott.

A költő nagy szemeket meresztett vendégére, tekintetéből – habozás nélkül – kiolvasható volt a súlyos válasz:

- Mondom neked, Maecenas – szólt –, nem bántam meg, nem bántam meg.
- Ó, Vergiliusom, mit is kellene megbánnod, neked, Róma költőjének!
- Ha csak Róma költője volnék, meg kellene bánnom!

Maecenas megcsóválta a fejét, szemei ínyenckedően csillantak:

- Neked, a szépség költőjének!
- Ha a szépség költője volnék, szégyenkezmem kellene, és az nyomasztana, nagyon.
- Hát mondd, nem az istenek költője vagy?
- Nem... ha hinnék bennük, ahogy parancsolják, soha nem vetemedtem volna irodalomra...
- De hiszen őket dicsőítetted énekeddel...
- Nem, azért énekeltem, mert kerestem őket... nem őket találtam, mást találtam.

Maecenas arcán egyenesen kérkedett az ínyenc árnyalat:

- Akkor majd azt énekeled el nekünk, amit találtál... pazarabb lesz minden eddiginél.

Vergilius elmosolyodott:

- Nem, nem énekelek többé, Maecenas, még akkor sem, ha adatnék rá idő, nem kívánom többé...

Maecenas figyelme, amellyel a barát és költő szavait követte, kissé megernyed; idézni kezdett:

- Dalt többé nem énekelek én, nem vagyok többé pásztorotok... Ó, Vergilius, hát igaz lehet ez?
- Elhallgat a dal, Maecenas, és összeomolnak a látványos alkotások; de ne szomorkodj ezért, ugyanis

amit hirdetni kell majd, az az igazság, olyan igazság, amit művészet el nem ér, s amely előtt elnémul minden művészet...

Maecenas megbotráncozott:

– Ó, soha nem hallgathat el a szépség – lelkesedett –, semmiféle igazság nem hallgattathatja el, és mindig ő lesz az, aki az igazságot meghirdeti... ne szapulj a művészetet, azt az isten ajándékozta neked, Vergilius...

Vergilius ismét elmosolyodott:

– Nem szapulom, csak éppen kezdek nem emlékezni rá... de nem bántam meg, Maecenas... persze nem a szépség miatt...

Maecenas rettegve tisztelte a költőt, rettegve tisztelte a halált, nem ellenkezett hát többé, csak sóhajtozott. Vergilius azonban – behunyt szemmel – folytatta beszédét, de már nem Maecenashoz beszélt; önmagához beszélt:

– Ami csupán a szépség érdekében történik, az semmi, az vesszen... ami azonban a sejtelem érdekében történik, az képes megcsendíteni az ember szívét úgy, hogy az készségesen befogadja az eljövendő kinyilatkoztatást... készségesen, mint egy lant, amely megpendül a szél ujja alatt... a szív tisztasága ez.

Lódobogás zaja csattant fel utcán és udvaron; küldöncök jöttek és mentek, zajlottak az előkészületek Augustus közelgő indulásához, sürgött az állami-udvari forgatag, elárasztotta a palotát. Közben hallani lehetett a falusi szekerek csikorgását, a szandálok csoszogását a kövezen, azt pedig újra meg újra túlharsogta a nehéz katonacsizmák dübögése; távolabbról olykor-olykor meghegyesedett a piaci zsidongás. A mindennapi zakatolásától Maecenashoz visszatérve Vergilius barátságosan így szólt:

– Állami ügyekben jöttél Augustushoz, és mintha úgy rémlene, hogy már igen lármásan intézik is ügyeidet... majd gyere el megint, mielőtt útnak indulsz...

– Augustus is szeretne meglátogatni – fűzte tovább a szót Maecenas, miközben szomorúan és – minden eleganciája dacára – kissé nehézkesen fölemelkedett, tógája redőit igazgatva s egyengetve aggályosan.

– Jó – helyeselt a beteg –, gyertek el mindketten... ha megengedi az üzlet... addig pedig mondd meg Augustusnak, hogy szeretem...

Maecenas tétován megtorpant, mintha várna még valami ünnepélyes szót, amire kötelezett volna az óra, meg a barátság, meg a tisztelet, s ezt Vergilius is érezte, noha nem adta tanújelét; csak feküdt nyughelyén és hallgatott, habár fájt neki a búcsúzás, s csak amikor Maecenas eltávozott, lábujjhegyen tovaaraszolva, és szokatlan járása folytán méltóságában – amit azért igyekezett megőrizni – igencsak megtépázva, Vergilius akkor hunyorgott utána a szeme sarkából; és ha Maecenas hátrapillant, meghatottságot fedezhetett volna fel a költő arcvonásaiban, s persze ugyanakkora csodálkozást is: Vergiliust roppant csodálkozás szállta meg, olyan csodálkozás, amelyet csak most kezdett megindokolni magában, miközben meghökkenetette a fájdalom, melyet Maecenas és Augustus miatt érzett, és meghökkenetette, hogy ezt annyira szívére vette, sőt mi több, hogy szeme sarkából pontosan úgy tudott utánahunyorogni Maecenasnak, mint azelőtt bármikor, s hogy füle még képes volt meghallani a város zajait, csodálkozott a szellemen, amely érintetlen maradt, s amelyben mindez lejátszódott! Valóban, minél sérülékenyebbnek és minél izgágábbnak érezte magát az elmúlt hosszú esztendőök során, annál elemibb erővel kívánta, hogy mérgeljen el a sérülés, annál gyorsabban nőtt kíváncsisága, ez az ámulatoros és káprázatos kíváncsiság, amely szíves-örömet magára vállalta a testi fájdalmakat, és minden sanyargatást, sőt még talán táplálta is őket, hogy annál hamarabb előidézze a véget, a rendkívüli befejezést, aminek el kellett jönnie a föloldódással, hogy az egyszersmind föloldás is legyen; és most, hogy ütött az óra, még mindig ugyanúgy nézett, és ugyanúgy hallott, és ugyanúgy gondolkodott, mint ahogy egész életében tette, és ezen meghökken. Maecenas tehát eltávozott; boldog volt, hogy visszatérhet a műrecek közé, vissza palotájának földi szépségéhez, s megszabadulhat a kellemetlen prófétától, aki nem akart többé tudni efféle szépségről; s szinte úgy tűnt, Maecenasnak igaza van, meghökkenő módon igaza van. Mert hát mivel pótoljuk a szépséget, amikor az ember élete nem terjed tovább, mint látása és hallása? ah, csak addig képes dalt szülni a szív, ameddig ver – miért hát lázadni a szépség ellen, mely megtisztítja ezt a dallamot? Vergilius megpróbált eltöprengni erről, de megint csak képek derengtek fel képzeletében, szenvedéssel teli képek: voltak legyen bár távol a birodalom mostani csataterai, Britanniában, Germániában, Ázsiában, azért mégis emberek öldösték ott le egymást, és ítékeztek legyen bár méltányosan a császári bíróságok, voltak legyen bár gyilkosok, akiket – szerte a vesztőhelyeken – gyötrelmes vonaglások közepette keresztre feszítettek, azért azok mégis emberek voltak, és emberek voltak, akiket betereltek az arénába, és fizekre szaggattak a vadállatok, emberek, akik hallatlan vérengzésben lemészárolták egymást, és vért ontottak, vért, vért, vért, a tömeg szórakoztatására, áldozatok, értelmetlen áldozatok a tömeg-állatnak és annak a földi szűkösségű rendnek szórakoztatására, amelyet Augustus és Maecenas is – melyik-melyik a maga módján – szolgált, minthogy mindkettő olyannak akart meghagyni mindent, amilyen volt, s legfőlőbb a szépséget tartotta szem előtt, vakon a tompaságra, vakon a vérszomjra, vakon az egyedi emberi lélekre, amelyet az a veszély fenyegetett, hogy elsüllyed a zabolátlan, aligha megfékezhető zűrzavarban. De mit lehetett szembeszegezni ezzel a rengeteg kínnal, rengeteg vérrel, rengeteg áldozattal? költeményeket? nem volt-e túl kevés és mégis túl sok az a néhány költemény? meg tudtak volna változtatni költemények egy ilyen világot? egyáltalán képes-e még meghallani költeményeket az az ember, aki bambán végigbámul egy megkínzást, s még örvend is eközben? nincs-e szükség itt nagyobb erőfeszítésre, hogy hitelt szerezzen szavának az ember?! Valóban, így van: aki nem nő túl az áldozaton, aki nem emeli tiszta áldozattá az értelmetlen földi áldozatot, aki nem száll maga az arénába, aki nem feszített keresztre magamagát, aki nem ajánlja föl egész személyiségét, nem teszi kockára egész életét, az ne remélje, nem remélheti, annak nem szabad remélnie, hogy valaha is tiszta dallamra ösztönözheti a megtorpant és meghibbant emberi szívet! De ő, hogyan élt ő maga? Menekült! menekült az áldozatvállalástól és a saját erőfeszítéstől, menekült tájról tájra, míg esendővé és fátorgóvá nem vált, aztán verseket írt, bár az is csak menekülés volt, menekülés a szépség bástyái mögé. Nem, ő sem volt jobb, mint Augustus vagy Maecenas, semmiképpen nem cáfolta meg tartásukat és véleményüket, sem élete, sem művei által, és mindkettő méltán tulajdonította magának a Georgica és az Aeneis ajánlását. Semmi kétség, nekik szóltak a művek, kisajátíthatták, megtarthaták, ezek voltak Vergilius barátoknak szánt hagyatéka, azoké a barátoké, akiket szeretett, s most mégsem óhajtott látni többé, ha majd csakugyan fölkerelkednek, császári pompában, a földi Róma felé. Vagy netán útnak is indultak már? Vergilius fölfülett: a palotában, igen, lecsillapult a zaj, s a város lármája is igencsak megszélidült. Faképnél hagyták volna őt csakugyan, búcsú nélkül? Rosszallás árnya suhant át a

költő homlokán: szívesen közölte volna még velük, hogy mindegyik művében rejlik valami, aminek édes-kevés köze van a szokványos szépséghez, s ami fontosabb minden szépségnél, valami, amit persze még ki kellene bányászni, mint ahogy ő maga is csak ma jutott nyomára ennek a tényállásnak. Bizonytal megérte volna a fáradságot, hogy ezt még közölje velük. De lehet, hogy még nem is indultak útnak, lehet, hogy csak – a lármát csillapítandó – beszórta szalmával az utat a népség, kendővel bugyolálta be a lovak patáját, hiszen köztudomású volt, hogy itt fekszik súlyos betegen a költő; bordája lüktetett, eltűnődött saját életművének rejtett titkain, sejtette a déli nap ragyogását, bárha nem látta többé. És minél feszültebben fülelt, annál aszályosabb és távolibb hangon szűrődtek be az élet zajai, olyanok voltak, mint a függönyök, melyeket szép sorjában lekaszt egy gyöngéd mozdulású kéz, egyiket a másik után, míg végül nem maradt semmi más, csak ami a sorok és szavak közé volt beágyazva, és ez volt saját szívének üzenete, szívének sejtelve, szépség ez is, és mégis a szív áldozata. Megsűrűdött a csönd, olyan csönddé változott, melyet az énekes tapasztal, mielőtt a húrokba csapna. Óriási csöndje annak az emberiségnek, amely nem tömeg többé, hanem a lelkek közössége, a tisztaság lélegzete, mely imbolyog erre és arra, az énekes és a hallgató közös, néma, szférikus éneke, amely egyszerre kettőjük szívében fog, egyszerre kettőjük szívében csendül fel. Vergilius, az énekes, fülelt és figyelt, figyelt feszülten, mint egy lant húrjai, sőt igen, ő maga volt a lant, és a kézre várt, mely szívéhez nyúl majd, hogy az megcsendüljön, pengjen tisztán-feszesen, vágyva várt erre a kézre, hiszen ha megpendül – gondolta –, akkor szíve nem fog tüzelni többé. S lám, amíg így fülelt és figyelt, és mind világosabban érezte, ahogy közeledik szívéhez a szerető anyai kéz, s ahogy mind csöndesebb és sűrűbb formában leszáll a déli éjszaka, esti patakok csobogásának tömött hangjaival, tölgyek és piniák árnyaival, úgyhogy már réges-rég eltűntek a sötétben a nimfák és a pásztrok, ő, ebben az esti tájban, amelyet szeretett, noha szemmel réges-rég nem látta már, Vergilius kitarta karját, mintha – nincs menekvés – azonosulni kívánna ezzel a tájjal, fölolvadni benne, hiszen újból meghallotta az angyalt, aki így szólt:

– Nőj nagyra, kislány, nőj nagyra, vezess és énekelj, vezérként vezess át az időkön, utat sejtve az időtlen horizontokon.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

Hans Magnus Enzensberger

SEMMELWEIS IGNÁC (1818–1865)

Minden szavából és tettéből
végtelen szívjóság áradt.
Bécsben volt akkor a világ
legnagyobb szülőkórháza. Pompás
alkalom minden reggel
halottaskamrájában
a friss női hullákat
boncolhatni!
Ritka kitartással végezte
e különös vizsgálatokat.
Eléggé kopasz volt, gyerekes,
naiv gondolkozású és kissé testes.

A tizennyolc és harminchat közötti
halálozási százalék
mélyen hatott kedélyére.
De mint az örület,
tombolt a csárdás a vigadóknban.
Boldogan táncolt, és háromszor
cserélt inget este, olyan
forró kedve volt. Csak később
törtek föl benne fájdalmas
sugallatok, melyek az életet
nem teszik irigylésre méltóvá.

Vezető klinikusok nézetei
a gyermekági láz eredetéről
(válogatás): vérkeveredés, mocsárlég,
romlott gyümölcsök káros hatásai,
miazmák, hiányos szellőzőcsövek,
közeli halottaskamra és pöcegödör,
állott tej, bizonyos kozmikus
és földmágneses hatások.
Más szóval: babonás hamuka.
Minden kérdéses, minden kétséges,
csak a halottak nagy száma nem.

Egy töprengő, határidős tanársegéd
vidékről. Szégyenlős. De a világ minden
orvosi karának mondom:
ti tévedéseket tanítotok!

A fertőzött levegő, az
üszkös mérge, a trágyás,
üszkös, lucskos fekély,
a széteső hullarészek,
a rothadó anyag, a szivacsok,
a szennyes ruhák, kanalak,
ollók, ágytálak és szülészfogók;

a zsíros ujj, a belsőségekre,
a hullába betapintott kéz, igen,
az orvos keze az, ami öl!
Egy uncia klórmész elég,
egy uncia csak egy vödör vízre,
és a halálos mérge nincs többé.
Gyakran pillantott feltűnően
húsos és ügyes kezére,
könnyekben tört ki, és nem érzett
tovább sem erőt,
sem kényszert, hogy előadását befejezze.

Bizottságok alakultak,
nem találtak semmit. Valaki nevetett.
Az uralkodó tantétel uralkodott.
A klinikán továbbra is meghaltak.
A maffiózók fegyverei fertőznek:
az olajozott szakvélemény, a száraz leirat,
a meghamisított statisztika, az érzéketlen,
bénító hallgatás. Ebben a tömeggyilkolásban
vett részt, főtanácsos úr! Így írt,
mélyen fölhaborodva az ellenségességen,
amivel szembekerült,

zavartan, támadón, tehetetlenül;
eltér a tárgytól, ismétli magát,
körbe jár: A gyilkolásnak –
írja – meg kell szűnnie,
és hogy a gyilkolás megszűnjön,
én fogok örködni. Gyilkosnak –
írja (minden szülésznek) –
nevezek mindenkit, aki
szabályaimat megszegi,
mert azt teszi, amit egy bűnöző.
Mindenütt besúgót, fantomot lát.

Barátai nem ismerik meg.
 A gondoktól meghízik, eltorzul.
 (Fantomnak neveznek az orvosok
 egy mű- vagy valódi bőrrel
 bevont női medencét,
 amit a műtétan oktatásában
 alkalmaznak.)
 Budapest utcáin
 plakátokat ragaszt ki:
 Óvakodjatok az orvosoktól!

Gyerekes lény, különcségei:
 ruhátlanul jár a szobában,
 és szórakozottan az asztalra teszi föl lábát,
 mindezekben elborulását
 fel nem ismerni már lehetetlen.
 Mögötte a folyosón kuncognak.
 Így számítják őt minden időkből
 az emberiség legnagyobb jótevőjéhez,
 és elsiratják a szomorú sorsot,
 ami osztályrészül jutott.

Éjjel két óra.
 Ellenséges banda követi.
 Tisztán látja őket, feketén,
 mint a legyeket szalonkabátján,
 és bemenekül az anatómiára.
 A márványasztalon egy hullá.
 Megragadja a bonckést, fölnyitja
 a holttestet, szétdobja az izmokat,
 vájkál a belsőszervekben, fenyeget,
 megvágja magát, lefegyverzik,
 meghal három heti haldoklás után.

De nem így volt. Ezek álmok,
 túlzások. A valóságban
 szép, barátságos vasárnap volt,
 július, önként ment velük,
 csak estefelé tiltakozott.
 Hat ápoló alig bírta
 megfékezni. Kényszerzubbony,
 sötétkamra. A fertőzött sebet
 középső ujján későn vették észre.
 Vérmérgezés: így nem élte meg
 tanának győzelmét.

FORDÍTOTTA SALLAY KORNÉLIA

Tandori Dezső

HEKATOMBA

Szonettfos (és jegyzetek)

„Keményen, vékonyan”

1

Az ég rádszakad, pedig csak az ég,
ott van fön, rezzenetlen,
események a fellegekben,
fényesebb csíkkal, arrább, a kék

ezüst üveg fagyott folyékonya. Vég,
semmi vér, barna rongycsomó test, rebben,
kifacsarodik, jobb esetben
alvó halott, ott várja reggelét,

találkozást veled. Sejthetted.
Vársz, semmi mást, csak az időt
húzod, fél óra végül még legyen.

Pusztítsd magad, viselhetőre. Az, aki azelőtt
verekedett veled, játszott veled.
dermed most, félig se viccesen. Tetem.

2

A gyalázatos földön botladozva:
haza. Összecserélsz személyeket. — — —
Éjszaka halálukra ébredek.
Őket álmodom? Vagy nekik volna

egyetlen kedvük: megtérni, oda, vissza,
ahol – én nem tudom. Vagy téveteg
nézem a képtelenség-képeket,
ahogy ott áll egyikük a kalitka

újságpapír alján, ritkás köles
 körülötte, adni kell neki.
 Fejét fölemeli,

néz rám, nincs még ilyen természetes
 páros jelenetem. Túl minden képzeleten,
 mondom. Az adagot mérlegelem.

3

Írnám is, abba is hagynám.
 Meg kell mutatni. Észak irányból
 déli irányba tekeredő nyakak, ficamából
 ki nem forduló láb, kötelező olvasmány

nem lehet, hogy meg kell írni. Nem akarnám.
 Ahogy a lábból
 dől a vér, feltarthatatlan. A torok tájáról
 jön és jön a hörgés, a tollatlan

kis ülep zihál. A fej előrecsuklik,
 már csak volt itt.
 És semmi, semmi, semmi megbeszélve,

micsoda lenne. Egy élő a szélbe,
 egy halott a szélbe, repültök, mint agyag.
 És köröm az agy, tépi agy az agyat.

4

Nyolc és fél év után nyolc és fél órák
 kínban, halálig, és fél nap után
 harminchét óra, tollakra a szám,
 tapasztva, a leheletek hátha visszahozzák,

nincs mit, égnek vágódik a has, tát
 a csőr, a semmi hályoga a szemnek nem szán
 kegyelmet, közönyös az egész, rám
 marad tudata bármi elemnek, megvolt hát.

Rohanó lábak, evezőtollvégek
 akadnak a laktér sarkába, lakat
 csattan tüdőn, májon, veséket

önt el a vér. Mekegve sírok.
 És várom, hogy ezt írom, hogy a kínok
 nálam – „de borzasztó, hogy itt vagyok” – beálljanak.

Rohadjon le a száj, ki nevem szájra veszi.
Szakadjon le a kéz, ki „Kedves Barátom”
levelet ír. Semmi ne szánjon,
el akarok tűnni, meg se élni, semmi.

Az egészet abba akarom hagyni.
Rá, rá, a mocsok jeges hóra, ahol szánom
siklott, műfordítási penzumom járton,
állton, ültömön próbáltam. Most mi

ez a hely, minek a helye?
A Tabán. Lebontották. Jékely
alaphasonlata. Nyugalom. Nem segít

még csak gondolatban se senki, ha
azt kéred, az irgalom szükségeseit
gyakorolja. Gyerek a fogalma, unoka.

6

Mindenkim meghalt, vagy meghal, az egész
le van szarva. Milyen élményeket
akarjak? Vagy ez is odavész, két szárnyas öreg,
Dömi, valami kötelesség kapcsolat, kész,

ennyi, ehhez kellene a balsors, az a mész,
mely elmeszel, ennyi jel az úton, lehet
ilyet? visszaszívod heveskedéseidet.
Áldott minden élő lüktetés, ha mészár, ha szék,

áldott a villanyszámla, a posta,
mely a szeretet jeleit hozza,
áldott a nyomda, mely könyvemet

a piac kockázata felett
meglebbenteni készül.
Éj a töredéke is, kiszállnék az egészből.

7

Vissza. Nincs vissza, ezért nincs előre.
Nincs valahova, így nincs sehova,
nincs sehova, mert a helyek sora
egymást felmenti, akár ha összebeszélve.

Az isten verjen meg az összes
átokkal, vagy bottal, vagy adja,
hogy legjobb szívemet az eszem meghaladja,
és fussa egyre trükkre.

Egyikünk kezéből a másikunk kezébe gördült
a még létező test, az élő életkori rekorderé.
A Tabánt dér veré,

személyem a rézsűn ült,
vagy a névnapomon valakinek kalitkát vettem
ajándékba. Egyikük akkor várt elalélva. Értettem.

8

Hát nem, mi? A gyakorlat érdekében
összevissza hazudozom a legőszintébb
pillanataimmal is, így legyek görbém,
ha nem vagyok elragadtatva a magam nevében

magamtól. És az érdem
értékelését várom. Szép?
Holott azon a határom rég
átszédülnék, olyan régen, oly régen.

Persze, elbűvölőek vagyunk magunknak,
rajongással tölt el minket, ami mást untat
talán, idő után,

vagy felfedezés leszünk, ezt ki hitte,
néznek ránk, mint zsenikre;
de én velük álmodám!! Nincs a vissza, csak látszatán.

9

Ahogy felkelt a nap vörösen,
elkezdődött a haláltusa.
Mely egek gusztusa?
A hibát mi követtük el, már látom, igen.

Igen: egy síri kavics. Nem:
a másik. Igen: a harmadik. Vörös sora,
fekete sora, a szem vályoga,
vetem, nem igaz, hogy megvetem.

Vetem vakságom ágát, alszom álmát,
 benne egy fűbe akadó madárláb,
 hányszor kiakasztottuk.

De a többit nem tudtuk.
 A mineken, a mindenen túlit.
 Ő is kimúlik.

10

Csak én, csak én, csak én, miért csak én, csak én?
 Mit csak én élek?
 Fékcsikorgás, ha a busz alá lépek,
 villamos sárgáján kabátom barnaszén.

Zuhanok a Dob utcán. Jó, tény,
 akkor élt a nagy tizenegy. Lélek
 vándorlása, azok az éjszakák, télnek
 telén, lázasan, 55 edény

ellenőrzése még délután: a kintiek
 etetése. Fohász, lehet,
 ők éljenek. Meghaltak. Nagy evések

– jelzik a véget.
 Lihegések, soha el nem túrt
 fordulatok tűrése. Isten, önmagam ellensége vagyok, esküdt.

11

A halálhekatomba
 úgy nő, mint a savval lehányt
 körömtörmelék, egyikük halálát
 így láttam: körömrészelő kettéválva

löttyögtette cérna
 vékony szálon a sima végét, hátrált
 tőlem, aztán elvált, a szőnyegen nem lát
 ily apró maradványt a szem, ami a fej maradéka

volt. Halála hófordulóján álmodtam.
 Vagy ez gyönyörűség, kegyelem?
 Egész nap ez van velem?

Macskát, fojtsam
 napom bűdös hordóba.
 Kutyát, vigyem sintérdombra, madárral nem is mondom tovább.

12

Legyen ez az iszony, az iszony volt,
ami lett. Az iszony lesz, ami lesz,
csak véletlen, ha ennek időleges
haladéka jön. Vagy égsz, zsírfolt,

vagy átmásznak a kukacok, felpolcolt
agyad tekervényein fehérre fehères
hidegállag. A végességes
fejet levágtad, nekik finomfalat volt, lisztkukacolt

mezeiverébmeglét. Nézett föl rád, néz,
még egy élő rész, ő se, a másik sem
akar tudni rólad, eltűr és kész,

vagy ki tudja. Ennyi maradt, nem
semmi.
Nem akarok lenni, nem akarok lenni, nem akarok lenni.

13

Fautrier, Dubuffet, Wols, ajánlott rajzok nekik.
Igen, Wols mondta, disznók, akik azt
hiszik, eszük többre jut, mint egy kutya agy,
Antonin Artaud arcképeit

vörös, kék, fekete változatban ma, míg
ez a vers készült hátrább, „Hekatomba”
címmel három halomba
változtattam, ő mondta, semmit

nem remélhetünk a cselekvéstől.
Miért épp az öngyilkosság lenne
lehetséges, ha semmi nem az? Ráadásul

életemtől rég megfosztottak, mondta, társul
egy istenhez nem térhetek, nem is hiszek az egészből
semmit, semmi cselekvésnek nincs értelme.

14

Csak megszűnni. És mi lesz a lélek
ily fényűzéséből, hogy tépem, tépem — — —
hány el magát. A végén
a vég lesz, közönséges.

Teljesen mindegy, mit csinálunk. Hogy megéljek,
csinálok. Pár kényszerképzet, köztük éppen
ez is talán, de egyáltalán nem mondanám, mégsem
jó a botrányokozó műve. Betérek,

mint kocsmába, a mába, visszatérek
oda, ahol fűrészpörban a lélek
megtaposva hever, akire bízták,

nem húzta le a színház vécéjében,
elment inni, összeverekedett, és fenn
lengett a lámpa, ahogy a halott hamvait emberleg taposták.

SZÉGYENSZONETT

Iszonyú szenvedéseket láttam.
Nem lehetett mit tenni.
Ki kellett várni a végét – és eltemetni
a törhetetlen játékszabályok sivatagában.

A törhetetlen, a túrhetetlen. Hamarjában
fel kellett törni a földet, kis gödörnyi
tér. Nem kellett tovább gyötörni
magunk. Mentünk haza a nirvánában.

Feketén, kéken, vörösen
halmozódó, holt hekatomba, az ügynevezett
szív, a szívem. A lehelet, a hehezet

lehull egy láb alatt, mely közönyösen
jön, egy cipőtalpnyi pillanat,
másik, mégis egyetlen ég alatt.

Tandori Dezső

Másnap. Utó. Nyakig-lábjegyzet

(A „Hekatomba” környezetrajzából)

A *Hekatomba* című költeményt Bécsben írtam, pontatlanság volna azt mondani, „egyetlen nap alatt”. De hát gyakorlatilag így volt. Ritkaság, hogy vers keletkezéskörülményeiről (a „történet” rejtély, magam sem tudom, s a történet maga a vers) író beszámolhasson, nekem erre módom van, meg kell tennem.

Ha nem lenne ez a függelék, maga a vers, a torzított szonettkoszorú, döbbenetesebben állna, nagy kőként, hogy került oda? Megírása után, még este, hatszor-hétszer (!!) végigolvastam, sírtam, őrlöngtem rajta, finomítani próbáltam kérdőjelekkel, ott, ahol a „Kedves Barátom” van, meg az Arany-utalások, kéz, száj stb. Nem ment. Ki tudja, mi van az ilyen kitételek mögött: talán csak annyi, hogy a vers kívánja. Világos, hogy magánemberként NEM kívánom senkinek, szakadjon le a szája, a keze, ha nevem veszi, ha nekem így ír. De hogy ezek a részletek nem előkészítetlenül jöttek, rávilágít majd egy s más abból, amit a következőkben elősorolok majd. *Ezért, hogy a vers: csak e jegyzetekkel.*

Ha nem lenne a függelék, ez, a vers maradéktalanul megtenné hatását, de a függelék utószöveg sem vesz el abból; ha úgy lehetne, őrült volnék, íme, hogy sokkal lényegtelenebb, bár nekem és talán az Olvasónak, az irodalmároknak is eléggé érdekes dolgokról „itt mindjárt és így” írok, lajstromot készítek.

*

Ott volt először is egy még-még-utó-vers, melynek csatolását – a szonettssorhoz – elvettem. Minek. Nem igazán jó vers, lecsengés, meg a 14+1 formát legalább váz-szerint tartsuk be!

Jött a plusz-egy-cím, a főcím. Még a „Hekatomba” fölé a „Főmű kontra”. L. a *Nappali ház* 1996. év eleji számában a – fura, szintén Bécsben, szintén „egy nap” fródott, igaz, jegyzeteit tekintve hónapokon át készített – *Főmű* című munkát, bár ha azt nézzük, versről bajosan beszélhetünk, ténylegesen több az és kevesebb is a versnél. Sem rosszabb, sem jobb műnek nem tartom, mint ezt itt; más dolog. Lesz verskötetem, mely a címét kapja tőle. E kötet számára tartalékoltam – lovakkal stb. szokás ez, „elteszik” őket egyégy nagy versenyre, ha ott esélyesebbek, akár a Derby helyett is; A *Semmi Kéz* kötetben nem *biztos*, hogy van derbynyerő „ló”, de maga a kötet Derby volt, Epsom-féle, vagy inkább Chantilly, Prix de Jockey Club, ami a francia Derby. A *Főmű* kontrázása a „Hekatomba” által ízetlen lett volna mégis, és a „Főmű” kontra – Hekatomba” torzul rímél, rossz. A szonettkoszorú formára tudatosan mondtam: „torzított”. Nem torz.

A vers, a „Hekatomba” minden rémsége ellenére sem torz, nagyon is folytatása a *Szanatóriumi elégiá-*nak, mellyel mostanság sokat foglalkoztam/foglalkozom, és a *Kész és félkész katasztrófák* c., az „evidencia-történetest” folytató könyvemben Antonin Artaud és Szép Ernő mellett „teherhordozó elem” az a nagy-vers.

És gyorsan el kell hessenem még egy félreértést: Artaud a szürrealista szövegeivel, lényegében vita- és önvitairatok, sok mindenről, s bár öngyilkosságról (lehetőségét magát illetően kizárja, ezzel kb. én is így vagyok), a megszűnés vágyáról (elemi, ezzel is így, jómagam): szó sincs róla, hogy Artaud közvetlenül befolyásolta volna a „Hekatomba” létrejöttét.

Ezért fontos a szerzőnek jókor „mesélnie”, *dalolnia* a szó kiderül-a-vallatáson értelmében is, sokakat sok fölös munkától és tévedéstől kímélhet meg.

Persze, talán láthatják kedves Szerkesztőim, s látja az Olvasó is, eszembe nem jut ott a verset magát elemezni. Lehet, külső szemlélő azonnal belelát vagy kilát belőle olyasmit, amit magam közel-vakság okán nem.

Hogyan keveredtem Bécsbe? A kérdés azért nem fontos, mert a *Főmű*-helyzetisméltólódásról kevés sejtelmem van: volt-e ilyen... a *Főmű* írásakor három napot voltam itt, most 12 napra jöttem, és erről a 12-ről, pontosabban az első 8 és félről szeretnék beszámolni, illetve ezt kell tennem.

Ezúttal sem mondhatom, hogy ne lett volna dolgom itt, vagyis itt-intézendő. A Collegium Hungaricummal és a Wiener Gruppéval; ám ez két másik történet, nem rossz dolgok, sőt. De hagyjuk. Tény, hogy mikor felsorolom, mivel foglalkoztam a „Hekatomba” megírása előtt, vagy egy egészen parányi „közben” is, ki nem hagyható a két-három „tárgyalás”, illetve a Collegium és a Gruppe-találkozó számára, ürügyén, okából stb. pár lapot rajzoltam, ideogrammat készítettem, azaz kiviteleztem, színeztem, effélék.

London helyett jöttem Bécsbe. Pihentetni akarom Londont, és össze akarnám gyűjteni azt a minimális, nagyon csekély fontösszeget, mely pár alkalommal 7-8 napos ottléteim szállodaköltségét fedezi; eddig már két szállodát bontottak le, ill. szüntettek meg Londonban, ahol laktam, az összkép, lakásom életminősége ebből képzelhető. De nem is a legrosszabb.

Szeretnék londoni, angliai, írországi lóversenyes könyvet írni, ezzel a kérdéssel is sokat foglalkoztam, kialakítottam két kötet tervét, ezek legkorábban 1998-ban kezdenek készülni, kell hozzájuk az élményanyag az emlékek mellé. Hogy netán az angol fogadót is – nagy kérdés, életképes remény-e? – érdekelje majd angolul a dolog.

Más könyvcímen, ill. foglalaton is dolgoztam. A *Liget Kiadó*, felforrósító örömeimre, azonnal elfogadta, sőt örömmel vette egy bizonyos – csekély terjedelmű – kötetem elkészítésének ötletét, ennek érdekes formáját is elképzelttem most, mármint hogy a könyv hogyan fejezheti ki igazságosan és pontosan a keletkezéstörténetét, eredetét, egyik-másik lényegét, mit kell tehát a borítóra írni, milyen neveket, milyen műfajmeghatározást s miért, és ennek az elgondolásnak a próbáját nap mint nap elvégeztem, nincs vele, nem lesz vele baj.

*

Szombat van, február 8-át mutat – mutatja? nyelv! – a naptár, ez a második szombat, melyet itt töltök most, péntek reggel érkeztem. Aznap is elmentem lóirodára, de sokalltam a versenyszínhelyeket, 4-5, inkább nem játszottam, január elején elvesztettem hosszan tartó veretlenségemet – féléves! –, ez fájoan eltávolított a fogadás gondolatától és vágyától, erről most különben sem tudok bizonyossággal mondani semmit, ingtag kérdés. Veretlenségemre törekszem ismét, s nem hinném, hogy egyhamar túlszárnyaljam egy délután a 40-50 schillinges nyeresémet, így a jobb; már a múlt heti krieau 630 schilling is távoli álomkép, tünedező.

Most, mert játszani „játszani” – múlt szombaton kezdtem, hét napja vagyok veretlen, négy napot kellene még kibírni. Nem tudom, mennyi szellemi – „lelki” – energiát vitt el az ilyen lóversenyezés, tény, hogy olykor elvesztettem az első tétet/futamot, s feszültséggel vártam, mikor kerülök, kerül napom újra pluszba. Vagy megvolt 70-80 schillingem, ebből csak a két pohár bor, fejedelmi borralalóval, 36-ot elvitt stb., kint az utcán a legolcsóbb chipet kajoltam zacskóból, öröm nekem mindig ez, hogy fölfedezem, 11 schilling helyett 7,90 is képzelhető egy húszdekás ropogósért etc. Pitiánernek, gondolom, kevesen tartanak – ilyesmiért végképp! –, de valami rendre szükség van, nem kezdhetünk vadul költekezni, ha nincs miből, és még Gály Lajos, a szerencsétlen-szerencsés-szerencsétlen is azt mondta, a játékon nyerhet, ott kockáztat, de miért vegyen 6 filléres citrom helyett 20 filléreset, ott nyomban veszít, nem vitás.

Én már csak a veretlenségemet kockáztathatom.

Mondom: fogalmam sincs, mennyi energiát vett ki belőlem – hogy így fogalmazzak – a várakozás, meg az, hogy pluszom birtokában még 7-8 futamot végignéztem olykor, és francia versenynapokat is figyeltem, ezt megírtam másutt. Rá is térek.

Erkölcshinek nevezhető kérdés, hogy kibírd; ne ugorj, ne ugorj be magadnak, tarts ki. Pluszod megvan, hagyd. Egyébként én szinte minden változatot megismertem 6 és fél év alatt így. Amikor nem hagyod abba... amikor vissza kell nyerned – lehet azt is! –, amikor mégse nyered vissza, amikor másnap se, amikor csak másfél hónap múlva. És a többi. Amikor három napot végignézel, háromszor 21 futamot, mondjuk, és egyszer sem játszasz. Folytatható.

Nagyon sokat aludtam. Olykor este 8-tól reggel fél kilencig! Vagy máskor is 9 és fél, 10 órát. De néha, ma is, csak hét és felet. Nem akartam volna sportot csinálni belőle.

A nagy alvások ezek szerint: kellenek. Kellhetnek. Furcsa. Otthon semmi módomban erre. Madaraink miatt hajnali 4, fél 4: mindennapos felkelődönk. Huszadik éve.

És este 10 előtt bajosan alszom el. Pesten sok a tényező. A duma. A posta. A kérdések sora. Maga a fizikai megpróbáltatás, ami a beszéd, a gondolkodás – direkt valamiken –, ami a tett és a szó csendjét, szélcsendjét megtöri. Megzavarja a nyugalmi állapotot vagy egyenes vonalú egyenletes mozgást.

Ellenben mikor ide érkeztem most, azt éreztem: beleőrülök! Én itt nem bírom ki 13 napig. Egy napot le is faragtam.

A kép kezd kialakulni.

*

Londonban az égvilágon senkivel nem érintkezem – a szálloda portásait, a fogadóirodai alkalmazottakat, a sültkrumplit, a borüzletest, az újságost kivéve.

Napokig sokszor szót sem váltok.

Itt Bécsben sem érintkeztem most másokkal: csak a Collegiummal és a Gruppével.

Beszéd nyista.

Pár telefon. Kiadóm hívott, két kiadóm is. Egyikük ide küldi a levonatot. Ajaj – meg jó is. Várom, várhatom itthon ma délelőtt.

Aztán hozok fel bort, ropit, hétvége jön. Így olcsóbb. Egy zacskó ropit kiviszek a Kriauba. Meglátjuk, ez hogyan „működik”. Nem kell ott venni a sült krumplit. Bort cipelni nem szeretek táskában. Meg jó is leállni, egy pultnak dőlni, egyszer-kétszer napjában. Nem többször.

Ez mind része volt ittlétemnek. Munkát, persze, hoztam bőven.

Bőven? Ki hogyan nézi ezt. Elutazásom előtt hívott fel egy szerkesztőm, írnék Marno Jánosról. De én már csak Bécsben! Ezért is jobb egy nappal még-előbb hazamenni. Keszthelyi Rezsőről rég adósa voltam magamnak, szerkesztőm másik szerkesztőhelyére írok Keszthelyi-cikket, rendben. Kihoztam a *Liget*-könyvhöz szükséges materiák némelyikét is – végül erre azért nem került sor, nem is kerül, ráér, mindent se lehet.

Hoztam magammal Györe Balázs és Vörös István egy-egy kötetét, hogy dolgozatot írjak: egy dolgozatban a két íróról valamit.

Ehhez leltem itt egy Ralph Waldo Emerson-könyvecskét, 5 schillinges elit-végkiadás a Big Ben Bookshop előtt. Elkezdődtek – de folytatódnak-e? – a „Ralph Waldo Emerson-esszék”, persze, nem Emersonról, csak idézeteivel stb. (*Természet a könyv címe, s van pl. egy olyan sarkalatos tétele, hogy ha magányra vágyol, ne csak „a társaságot” hagyd el, hanem dolgozószobád is, könyveidet...*)

A csillagok fénye az, így Emerson, mely elválaszt bármi tárgytól, amit a Földön megérinthetsz, s akkor magányos vagy máris. És sok minden van: szépségről, nyelvről, fegyelemről. Ezek mind a természeti világ attribútumai, részei.

Nem voltam fegyelmezett a cigarettával. Hiába zsihbadozik – ettől-e? – pár lábujjam, hiába rossz a torkomnak a staub, szívom. Nem sokat; de háromnegyed doboz elmegy. Most már mindegy, Londonban 1993–94-ben napi 4 doboz Symphoniát elfüstöltem, már reggel fél kilencre kettőt. A cigarettát nem tudtam Bécsben sem elhagyni.

A bor munkaeszköz. Délelőtt munka, délután iroda és járás, aztán itthoni darvadozás. Lakásom nagy, külterei hidegek eléggé, de most már kezd enyhülni az idő.

Mára ismét visszafagyott.

Rejtélyes zajokat hallok. Valami elektromos rendszer kattan egyet időről időre; a konyha felől nem gépzaj az, ami riasztgat, hanem a galambok zörömbölése a párkányon. De ami tényleg rossz: nagy szárnyas ajtóm a parketta legkisebb moccnására verdesni kezd, mintha páncélosok húznának tova a Berggässen. A Freud-házban lakom, egyébként. Magyaroknak ismerős hely.

Nem vágyhattam magányra, még több magányra, mert készséggel maradtam – sokat – a lakásban, és dolgoztam.

Úti olvasmányul Kellér Andortól *Az élet édes tarkasága* c. könyvet hoztam magammal. Írtam róla, váratlan; most itt csak annyit: úti olvasmányból lett elemien feldolgozandó ez a kötet, illetve a magyar írókkal foglalkozó része, nem a Gály Lajos-történet, s nem is a Szomory-ügy, melyet, ha jól emlékszem, a hetvenes évek végén, nyolcvanasok elején készített verskötetemben *A feltételes megálló*, kimazsoláztam már. Megálmodtam, hová küldöm ezt a – most itt Bécsben elsőnek megírt, kb. 20 flekkes – dolgozatot, de milyenek az otthon hírei! Íme, Tandori Ágnes közölte telefonon, valahonnét verset kértek, huh, hát oda szántam volna a Kellért, ez eléggé összezavart. De a versfelkéréssel végül abszolút nem jártam rosszul. Mondjam-e, miért?

*

Sokat rajzoltam. Beugrott egy új ló-variáció. A lófej, mint erotikus képződmény, emberi korpusz, nem részletezem, talán előjönnek ezek a rajzok. Városokat és kikötőket is krétáztam. Mert egy városomat el-

ígerem valakinek, s ilyenkor az amatőr is olyan, mint azok a bitang piktorok, akik még egyszer megfestik, „csak maguknak”, amitől megfosztja őket a kuncsorálól. Netán – ritka eset – a kuncsaft.

A rajzokra, meg hogy ezek hogyan illeszkednek két elkövetkező estemhez, szakszempontról, munkajellel is szükségem volt.

Megírtam tehát január 31-től, inkább február 1-jétől:

egy Kellér-cikket,

egy Marno-cikket,

egy Keszthelyi-cikket,

egy Györe–Vörös-tanulmányt, Emerson jeligére,

el ne feledjem, egy „saját”-ot, azaz magamról is írtam, ez az, hát ezt hetilapnak szántam volna, én vagyok a hibás, az állhatatlan, de jó hosszú lett, napra nap írkáltam hozzá egy-két oldalt, folyóiraté lehet csak,

csináltam városrajzokat,

lórajzokat,

tárgyaltam,

könyveket terveztem; döntöttem, latolgattam,

mint állítólag h. c. artmanni értelemben poétikus cselekvő, a líroiródán hódoltam az evidenciának és a nyelvnek, de erről két kis cikket írtam a Magyar Narancsnak, nem akarom elismételni az ottaniakat, nyilvánvalóan arról, ritkás fogadásaim miféle szakmai és nyelvi megfontolások alapján estek,

nos, mit is írtam még? Körülbelül ennyit. Valami nem ugrik be.

Ekkor jött a vers-felkérés.

Nem örültem.

Ezzel kapcsolatosan – bár nem erről, inkább „így” – lázongtam több cikkben is. Mi lenne „a zavartalanság”? Ja, és Szpérókkal álmodtam. Szpéró halála éjének hófordulóján az ő – megírtam másutt – abszurd, csak álomban reális haláláról. Sokat álmodom így idegenben. Keveset kávézom, alig beszélgetek, mint mondtam, ez, vagy hát nem tudom, mi a fokozottabb álmotvékenység oka.

De az is – tevékenység. Az alvás is. Nagyon jó megoldás a nap jelentős részére.

Ezek a lázongások mármost – hogy hiába, hogy dolgozom, azaz hiába, hogy 4 könyvön is, eléggé sokfelé írhatok, a cikkek egyenletes színvonalúak lettek, mind legalább valami jó B osztályú őszi hendikepbe illő lovak, ezek a B osztályú hendikepek olyanok, hogy hát „nem egy Hommage” stb., de sokszor nagyobb a rangjuk, mint A osztályos 3. csoportú, netán „listás” versenyeknek. A Derby meg jó pár futam: A osztályos 1. csoportú...

Jól végeztem mondatom, szépen félbemaradt.

„Ezek a lázongások mármost.” Hogy tavaly nyár óta nincs rendes „megélhetési” prózafordítói felkérésem. A Tolkien, szintén legalább őszi nagy B rangban, egész jól sikerült. Azóta Titus Andronicus-t fordítottam Kaposvárnak, Artaud-t az *Átváltozásoknak*... Artaud még visszajön itt, poénnak... de a rendes gálya dolog elmaradt. Kálnokynak, persze, igaza van: a fordítás egy ponton túl az író gyilkosa.

Nem értem volna rá én vagy hat hónapja se már prózafordítóként gályázni. Csak mégis mondom, úgy „ne tudd meg” alapon (undok, de jó kifejezés).

Tehát a lázongás szervesen megvolt. Látszólag piszlicsárságok miatt. De a tét, amit – kőforgató madár? – görgettem és pörgettem: mi éri meg a lélek feladott nyugalmát? L. Emerson. Valóban úgy festhet, munkamániás vagyok, oh, egy Workaholic-ivadékkal nyertem egy nap, neve *Double Amour*, I. Alíz és Szpéró, mikor – számomra, minden szempontból monós alkatnak – gyötrelmem volt, hogy kétfelé szeretek.

Gyötrellemmel telnek most a napok, mert a „nagy” madaraink egyike sem él már. Ezt nem tartom jó boltnak, ám a kérdés máshová tartozik. Csak a lényeg – itt –: bármit csinállok, úgy érzem, én strapálok magam, de nem *good value* az ellenérték.

Ahogy megzavar, ha valahová valamit szánok, de mást kérnek, ugyanígy „folt a fehér mellényen” – nem kell fehér mellényben járni! vagy nem is oly fehér az, öcsi, te öncsaló! ezt mondom magamnak rögvest –, ha félig-jót, félig-taktikusát olvasok magamról, vagy csak azt nem értem, hogyan nem lehet ezeket a dolgokat „úgyabbul” érteni, pontosabban, szerintem pontosabban, másként. Pedig oly világos.

Sakkfeladványokkal gyötöröm magam, még külön, odahaza a klozetton este. Az *indiai probléma*. Kohtz (Khotz?) és Kockelkorn műve. Kockelkorn csak finomítgatta Kohtz (Khotz?) ötleteit, olvasom. Miért nincs – szintén a magam fogalmainak megfelelően – olyan emberpárosság az írói életben, ahol az egyik abszolúte csak finomítgatja a másik ötleteit, na ja, pontatlan szavak, a „finomít”, az „ötlet”, de mindenki érteti, hogyan gondolom. És én is tudom, hogy képtelenségre áhítóznék.

Azt írja a – Nowotny, S. Loyd etc. problémákat is közlő – csuda szerzőpáros, hogy „jellemző módon a

közönség megfejtette ugyan a »nowotny«-t, de” jellemző módon, ez a lényeg, „nem vette észre, hogy meglehetősen merő egy új dologgal áll szemközt”, ilyesmi, az új szó sem pontos.

D. Gy. barátom mondja – s én ilyenkor tiltakozom –, az író meglepi sokszor a kritikát azzal, hogy már máshol tart, mint ahová besorolják, és a közönség még hátrább kullog, ez a kritika, az értékelés létjoga.

Ez mind nem ilyen egyszerű.

Az irodalom elhagyásáról lázongtam. Lehetetlen. A lélek nyugalma akkor se lenne meg – csak elveszne sok jó dolog, a kellemetlenségek elviselhetőek, nem olyan nagyok... erre mondják, persze, hogy „csak a torka véres”. Ma megint rémálmodom volt, festői, nem részletezem. Középkori, nem véletlen.

*

Nem véletlen, mert tegnap három iszonyatos dolgot rajzoltam. Volt egy ilyen lapom, tíz-tizenkét éve készült, *Madárhekatomba*.

A valós és a képzelte halottak. Mellékelem. Bár a színes változathoz képest már semmit se mond.

Mond valamit viszont az Olvasónak három festő – Wols, Dubuffet és Fautrier – neve. Ők meglehetősen fakturálisak, a nyersen finomat, a vulgárisat és a rémségeset, a csekélyet etc. dolgozzák fel, *art brut* és mikroszkopikus vonalvezetés stb. Nekik ajánlottam a három szürke, átszürkített, elmaszatolt madárhekatombás lapot. Melyeknek újdonsága az volt, hogy a *Hekatomba* címet megtoldottam ezzel: *A kihalt szív* – avagy Szikla jövevénylányeknek. Németül írtam ezt, ide Bécsbe szántam, a Gruppe kiállításomra.

Aztán vörös és mélykék krétát kellett ragadnom, fekete olajkrétát is fognom hozzá, és jöttek a tényleg wols-os, fautrier-s, dubuffet-s képződmények, melyek azonban, szív alakúak lévén, hozzám is hasonlatosak maradtak – szellemükkel, l. *The heart grows old*, Yeats, „a szív hal el”. Nem is annyira a test.

Hogy Alízék halálát „kibírtam” – mit tehettem? –, nyilván a szívem halt ki. Érzek, csak nem érzem, biztos így van. A mostanság megjelent könyveimből ezek a dolgok továbbélve igazak rám.

Mindjárt befejezem.

Létrejött kb. a három rajz. Akkor szemet, szájat rajzoltam beléjük – fakó madártetemeken élő sötétebb madarak ülnek, ez az alapfaktúra –, és három fej lett, három nagyon groteszk, megható, rémséges fej, gorgós és artaud-s.

Aki Artaud fejrajzait ismeri...

Feldúlt a három rajz. Akkorra már a *Hekatomba* vers „el volt kezdve”. Megvolt a *Szegéyszonett* és az 1. számú szonett. A három rajz csak felfokozta ezt a... mit is... bennem, és megcsináltam, már ma sem emlékszem pontosan, a rajzok után-e, közben-e, inkább után... nem, a rajzok előtt? csak már hekatomba-rajzolgatósan is, a „Hekatomba” c. versemet; most nem akarom az Olvasót megriasztani, hogy bármi végállomásnál állnánk, dehogy is, ez egy professzionista alkotás, csak hát, persze, valami más is.

*

Na de a lényegek lényegét majdnem kifelejtettem.

Volt még egy nagyon szép felkérés: Szép Ernőről – én választottam őt – írjak 16-20 oldalt. „Régiékről”. Ekképpen én Szép Ernőt... és előjöttek a nagy első világháborús versek, halálversek, mint a *Szegények...*, a *Bocsássatok meg...*, a *De szégyen élni...* és a hosszú versek. Ez a munka feltétlenül hatott a „Hekatomba” létrejöhetésére.

Meg úgy a világ ma... az ilyen érdeklődésem inkább erősödik, mint lanyhul, bajosan lanyhulhatna, mondom, inkább erősödik, és akkor hát itt volt ez:

egy Szép Ernő-dolgozat, költészeti, végre megint eléggé összefoglalóan.

A „Hekatomba” is összefoglaló lett. Ám itt kötelezően elnémulok. Ragyog a nap, most nem is bírnam olvasni. Majd megint este. De nem. Hamar, mégis, újra.

1997. február 8. de.

Megjelent ezóta+: csodás cikkek, is!

Fordulat: munka, legalább a nyár, kora őszi idejének 2/3-ig átfedi időmet.

Akkor mit beszéllek?

Akkor valóban a „többi”-ről beszéltem.

Mintha nem mondtam volna semmit – vagy mintha mégis elhangzott volna valami. (Nem én, Beckett.)

Mesterházi Mónika

TALÁLT TÁRGYAK

1.

A Zoli? Az egy hülye segg,
az világ életében nem tudott
tévét szerelni. Én, öregem,
elolvastam kilenc könyvet.

2.

Nem, verset nem. Több bennem
az önirónia. Prózát írtam,
hetven sűrű lap, margó nélkül,
az zseniális volt, csak elveszett.

3.

ne aggódj, mindjárt
jól összeszedem
magam egy kicsit –

ŐSZ, ŐSZTÖNDÍJ

Bevonták a hegyeket.
Hegyek nélkül
esőben, idegenben
egymagam mire megyek?

ELLENTÉTEK VÁROSA

*Kietlen város – tiszta tájban;
depresszió – és dupla szivárvány.*

GRÁNÁTALMA, FELEMÁS

*Cukorborsóízű, rózsaszín
fogakat szedegetek
valaki papír-ínyéből.*

HAZATÉRÉS

*Éjszaka felébredek: hol az ablak,
milyen szoba ez? A sajátom.
Meghatottan ülök a metrón.
Aztán: rendezek át papírt, gondot.*

(VDEKZSSOR)

*Vallomásos rohamodnak
tárgya voltam, mint a szélnek
tárgya, amit felborít.*

*Tárgya, mint a szél a dalnak?
Amit rólad tartok, annak,
ami úgyszólván elborít.*

Széchenyi elájul

LACKÓ MIHÁLY

Majdnem mindegyik Széchenyi-biográfia viszonylag részletesen tartalmazza azt az eseményt, amely 1844. október 3-án történt a pozsonyi országgyűlésen. Még az egyszerűbb Széchenyi-kronológiák is megemlítik. A legismertebb így: [Széchenyi] „A felsőtábla ülésén szembeszáll néhány ellenzéki politikussal álláspontjával, majd a vita hallgatása közben az ülésteremben elájul.”¹

Az egykorú Főrendi naplóban ez áll: [...] „gr. Széchenyi István aléltan összerogyott, a részvét és ijedség általános lévén, a tanácskozás hosszú időre félbeszakasztott; és csak miután a tisztelt gróf minléte felől megnyugtató hírek érkeztek, szűnővén a közijedség, folytatott az.”² Az akkor éppen szintén tárgyaló kerületi ülésre „tanácskozás közben érkezett a [...] hír, hogy Széchenyi a főrendi táblán elájult. Nagy zaj keletkezett, »mindnyájan gutaitésnek mondták hamarjában, s e hír a rendek tábláját rendkívül érzékenyen illette«. Klauzál Gábor indítványára át akartak küldeni valakit a főrendi terembe tudakozódás végett, de éppen akkor érkezett Bezerédy István azzal a hírrel, hogy Széchenyi jobban van, s az orvos véleménye szerint veszélyen kívül van, amire tovább folyt a tanácskozás.”³

Nem csak az ellenzéki többségű követi karban aggódtak a történetek miatt. A nádor másnap azt mondta az idő közben rendbejött Széchenyinek: elment volna meglátogatni őt,⁴ Metternich herceg pedig – amint másnap Bécsben megtudta az esetet – levélben fordult a grófhhoz: [...] „Tudósítson egészségi állapotáról nemcsak az én megnyugtatósomra, hanem itteni barátainak is.” [...] Gervay báró útján maga az uralkodó is érdeklődött Széchenyi egészsége felől.⁵

Arról, hogy valójában hogyan történt a dolog, több egykorú forrás is beszél. A Főrendi napló idézett leírását kiegészíthetjük a sajtóban megjelent beszámolókkal.⁷ Ezek természetesen azután, annak ismeretében készültek, hogy a gróf fölszólalt, majd vita közben elájult. Egyes sajtóközlemények azt sejtették, hogy Széchenyi nem a vita hallgatása közben ájult el, hanem már beszédét sem tudta befejezni.⁸ A beszéd ismeretében ezt a verziót nyugodtan elvethetjük: szövege, mint látni fogjuk, retorikailag teljes, zárt, befejezett.⁹ Ennek tisztázása azért fontos, mert közelebb visz a rosszulletet okának magyarázatához: a gróf nem azért ájult el, mert saját beszéde közben – mondjuk így – túlhevült, hanem, amint az eset különböző leírásaiból mindjárt láthatjuk, talán azért, mert

más szónoktól hallhatott valamit, s ez vezetett oda, hogy összeesett.

De mi kényeset hallhatott? Az egész vitát itt nem érdemes ismertetni, egy-két szó mégis kell annak megmutatásához, miféle tanácskozás közben lett rosszul Széchenyi. A királyi városok ügye volt napirenden, de a főrendek tárgyalása ennek kapcsán hamarosan egészen más kérdéseket érintett: az alsó táblai – tehát a megyék által küldött, ugyanakkor szigorú követutasításokkal megkötött – nemesség, másfelől a felső táblán születési előjogi alapján működő mágnásság általános értékelése került szóba. A két tábla szerkezete különböző volt: személyes politikai véleményt elvileg a felsőn lehetett elmondani, de persze régi, rendi jogon. Az alsó táblán tárgyalók egy kvázi képviselői rendszer része voltak, a megyékbeni nemesség írásban is megfogalmazott véleményét tolmácsolták. De épp ezért tartaniok lehetett attól, hogy a megyei utasítások megváltozása – vagy odafentről kicsikart megváltoztatása – miatt holnap más elveket kell majd követniök, mint ma. A szerkezeti különbözőségnek megfelelően az udvar is eltérő módon befolyásolta az erőviszonyokat; a felső táblán direkt személyes nyomást alkalmazott, a követi kar tagjainak véleményét pedig a megyékben kieroszakolt pótutasítások útján próbálta megváltoztatni. (Az ekkor tárgyalt városi kérdésben is így történt.) Ily módon tehát elvileg mindkét tábla bírálható volt, s ez erősítette a régi feszültséget az arisztokrácia felső és középső rétege között. Ez az ellentét újult fel ama vitában is, melynek hallgatása közben Széchenyi elájult.

Zay Károly gróf, Kossuth híve a felső táblán – gúnyosan a kutyabőrt emlegetve – azt hangoztatta, hogy a követutasításokat módosító megyei pótutasítások valósággal gúzsba kötik az alsó táblát. Hozzátette: [...] „a mai napon hálát mondok a gondviselésnek, hogy engem születésem e nagyméltóságú tábla [ti. a felső] tagjai közé sorozott, [...] minek következtében sem a tömegek rivalgásainak, sem a bürokratizmus csábításainak hódolni nem kényteleníttem.”¹⁰ Gróf Pálffy József, a főrendi ellenzék másik tagja erre védelmébe vette a követi kart, s a felső tábla mágnásait kezdte ostorozni; azokat a főrendeket, akik „idegen érdekeket mozdítanak elő”, s akik „a haza érdekeit semmibe veszik”. Pálffy gróf egészen odáig ment: [...] „más nem maradhat hátra, mint az: [...] a csecsemős gyermekbe oltani ezen tábla [ti. a felső] iránti idegenséget, és ezen táblának eltörlésére minden módon agitálni.”¹¹

Ekkor szólalt föl Széchenyi. Elmondta: aki a kutyabőrt gúnyolja, s aki a felső tábla eltörlését követeli, az ma

nemzetiségünk ellen támad, faragatlanul. Ehhez ő nem csatlakozhat. Nem állhat olyanok mellett, akik nemzetiségünk fenntartó elemeit, köztük a főrendi táblát akarják megsemmisíteni. „Ezzel hazámnak tartozom – fejezte be Széchenyi –, és reám nézve bármi következéék, sőt ha ma volna is utolsó pillanatom, azon hűségemnél fogva, melyet hazámnak esküdtem, bár holt testemen menjenek keresztül, és magam maradjak egyedül, magam leszek ellene.”¹² Erre Zay gróf röviden megjegyezte: *kutyabőr* alatt ő a pótutasítások kieszközlésekor a megyékben osztogatott diplomákat értette, nem azt tehát, amit Széchenyi. Zay hozzátette: „Hogy pedig a magyar arisztokrácia nemzetiségünket fönntartotta volna, ennek a historia ellentmond: a szegény református prédikátorok és a bocskoros nemes ember viskóiban tartaték fenn a nemzetiség, de korántsem az aranygyapjas vitézek, nem a többi lovagrendek nagykeresztesei, s nem a belső titkos tanácsosok által.”¹³

E szavak közben ájult el Széchenyi.

Későbbi jellemrajz- és életrajzírói is fontosnak érezték ezt a rosszulállatot. Kemény Zsigmond 1851-ben olyan epizódnak tartja, „mely Széchenyi kedély-világának homályosabb tájai felé vetett egy fáklafényt”.¹⁴ Kemény értelmezése valóban pszichológiai. Széchenyi ájulását egyrészt jellemével, alkatával magyarázza – evvel a későbbiekben még fogalkozunk –, másfelől részben avval, hogy amikor megtörtént, az egyik szónok éppen a mágnásokat emlegette elttélőn. De nem akárhogy. Az író hangsúlyozza: Zay nem egyszerűen az arisztokratákat szidta – Kemény nagyon jól tudja, ebben így semmi új, semmi idegborzoló nem lehetett Széchenyi számára –, hanem „az aranygyapjas vitézeket”, „a többi lovagrendek nagykereszteseit” és „a belső titkos tanácsosokat”. Mind e címek együtt, folytatja Kemény, Széchenyinek más jelentettek, mint a többi hallgatónak: [...] „az arany-gyapju, a lovagrendek és a belső titkos tanácsosság [...] különösen eszébe kellett hogy juttassák Széchenyi István grófnak saját atyját, Ferencet [...]”.¹⁵

Kemény szerint tehát ez a ritka eset azért fordult elő Széchenyivel, mert *apjára* utalt valaki nagy nyilvánosság előtt, cinikusan, kegyeletsértőn, s e szónok „még tapsot is nyert e korszerű merészségért”.¹⁶ Az író kiemeli: éppen nem a mágnások elleni támadás *durvasága* terítette le a gróft, hanem a szónok személyes „gyöngédtelensége”.¹⁷

Keménynek a Széchenyi ájulásáról szóló pszichológiai magyarázata – noha, mint látni fogjuk, a később napvilágra került források nem támasztják alá – összetett értelmezés, többfajta lélektani érven alapul. Kétségtelen: benne van az a mindennapi pszichológiai tapasztalat is, mely szerint gyakran a véletlenek játéka¹⁸ következtében borul ki az ember: nem föltétlenül a külső affektus erőssége, inkább jellege, minősége hat rá. De Kemény leírása több, mint mindennapi pszichologizálás, vagy a lelki jelenségekre különösen érzékeny író eredeti ötlete. Magyarázatának lényege akkor érthető meg, ha összevetjük a későbbiekkel. Minden fontosabb Széchenyi-biográfiát sorra fogunk venni.

Tizenöt évvel utóbb, már Széchenyi öngyilkossága után, Falk Miksa – bevallottan részben Kemény nyomán – így írja le a gróf elájulásának oka-

it: Zay „utolsó szavai nem csak Széchenyi, hanem ősei, főképp pedig atyja ellen voltak intézve, kinek emlékét mindenek fölött szentnek tartá, s akinek érdemei a magyar nemzetiség fejlesztése körül valóban minden dicséreten felül voltak, még akkor is, ha nem a szerető gyermek elfogultságával tekintettek. Kínos fájdalom hatotta át a nagy férfiú keblét, midőn a legjelesebb hazafiak egész soráról ily kicsinylő módon hallott szólni; a megelőző vitatkozás azonfelül Széchenyinek rendes idegességét már úgysis fokozta; ily izgatott hangulatban tehát mint fiú, mint arisztocrata s mint hazafi [...] a támadás által súlyosan sértve érezhette magát, s e háromszoros sértés terhe alatt öntudatlanul rogyott össze.”¹⁹

A jellemrajzíró Kemény kicsit átformált pszichológiai ötlete Falknál már *történet*, végigvezetett biográfiai eseménysor. Az életrajz készítője többtényező magyarázatra törekszik: így bukkan föl Széchenyi ájulásának motívumai közt a gróf „idegessége” is. Pedig világos: Falknak csak két új forrása volt az esettel kapcsolatban: Metternich említett október 4-i, udvariasan érdeklődő levele, és Széchenyi október 5-én kelt válaszevele.²⁰

Mindkettő alapvetően politikai írás, ha kiváltó okuk Széchenyi egészségi állapota volt is. Erről egyébként a gróf egymásnak ellentmondó dolgokat írt válaszában Metternichnek: azt, hogy „egészségem nagyon gyöngé”, de azt is, hogy „Hasonló rohamaim, mint a néhány nappal ezelőtti, már többször voltak életemben, utoljára 12 éve. S különös, hogy a roham után hosszabb ideig szokatlanul jól éreztem magam. Most sem vagyok rosszabbul, mint a roham előtt, s most is elég erkölcsi és fizikai erőm van a tevékenységre.”²¹

Ha az ájulás nem is, Széchenyi Metternichnek szóló kétértelmű értékelése saját egészségi állapotáról ma már megmagyarázható, csak egybe kell vetnünk a tényeket. Széchenyi politikai állása is kétértelmű ebben az időben. 1844 januárja óta tárgyal a herceggel arról, hogy ő, az egykori ellenzéki, milyen politikai szerepet játszhatna a sokban immár vele is elégedetlen radikális ellenzékkel szemben. Ez a folyamat 1845 tavaszán oda vezet majd, hogy Széchenyi kormányhivatalt vállal. De most, 1844 őszén, az országgyűlés előtt még ott az adókérdés megoldásának Széchenyi-féle változata, melyet Kossuth is támogat. Az a Kossuth, akinek nyár óta nincs újságja, s immár csak magánemberként figyeli a pozsonyi eseményeket.

Ebben a helyzetben Széchenyi – kinek ájulását levelében Metternich összekapcsolta avval a „csatával”, melyet október 3-án a főrendi ellenzékkel szemben vívott²² – nem kicsinyíthette „rohamának” jelentőségét. (Ezért írta a hercegnek, hogy nincs jól.) De arra sem volt oka, hogy nagyítsa, hiszen meg akarta mutatni Metternichnek: ő, Széchenyi „cselekedni óhajt”,²³ és képes is rá. Ezért hozta föl levelében, hogy rohamai után *hosszabb ideig* jól szokott lenni.

Evvel persze Falk nem foglalkozik. Nemcsak érveiben, hanem ábrázolásmódjában is történeti pszichologizálja, egyszersmind egyszerűsíti Kemény ötletét. Falknál a Pálffy hallgató Széchenyi „arckifejezése”, „meglepetést árukt el, de lassanként fokozódó rémületre mutatott”.²⁴ Sőt nála Széchenyi már beszéde elmondása után „kimerülten rogyott vissza székébe.”²⁵ S idétük: Falk az ájulást így vezeti be: „Kínos fájdalom hatotta át a nagy férfiú keblét” stb. Minderről az életfrónak nem volt forrása, bizonyítéka; ő nem csinált egyebet: a mindennapi pszichológia szabályai szerint fölépített egy jelenetet, egy történetet, pedig

csak a végpontját, Széchenyi rosszulletét tudta biztosan. Meg persze azt, amit Kemény még nem: hogy a gróf 1860-ban öngyilkos lett.

Falk ábrázolásának, s ebből következően: értelmezésének alapja tehát nem új forrás, hanem a *lélektani valószínűség szerint fölépített történet*: az, hogy általában fokozatosan szoktunk kiborulni, s többnyire nem csak egyetlen ok miatt. Nem is szükséges kimondania, annyira természetes számára: a külső okok halmozódása utólag föltárható, időbeli sorrendben rekonstruálható, történetté formálható.

Falk életrajzának megjelenése után tíz évvel váltak kutathatóvá Széchenyi naplói. Mielőtt az újabb biográfiákról beszélünk, idéznünk kell a naplót, hiszen benne mégiscsak a koronatanú írja le az összeesésének eseményeit, s e leírást a későbbi életrajzírók felhasználhatták. A naplók szövegének megismerésétől különben is régóta azt várták a Széchenyi iránt érdeklődők, hogy jobban értik majd a grófit, mint azelőtt. Már Kemény leírta: [...] „elismerem, miként Széchenyinek a nemzet sorsával összeszőtt életét a vizsgáló történeteszt fáklyájának csak később sikerülend tökéletesen felderíteni. Naplója, melyet rendeleténél fogva halála előtt használni nem lehet, mind a kornak, melyre alakítólag hatott, jellemzésére; mind saját belfejlődésének, irányainak és politikai küzdeleinek ügyfolyamára kétségkívül gazdag anyag-gyűjteményt szolgáltatand.”²⁶

Hogy Széchenyi megismerése – ideértve ájulásának történetét – a naplók szövegének birtokában sem vált ilyen egyszerűvé, azt úgy érzékelhetjük, ha ideírjuk, ájulásának éjszakáján mit jegyzett föl maga a gróf arról a napról.

[1844. október 3.] „3ten Zirkel. Ob Védegylet von den Standen ... oder vielmehr 'Törvényhozás' für gut geheissen werde. Pazmandy, S[zent] Királyi – – Bezerey . . . erfüllen mich mit Ärger . . . Gehe in die Magnat[en] Tafel. Stadte Frage. Zay »Kutyabőr etc.« Pepi Palffy »El kellene törölni a fő táblát. Eltörlésére fog agitálni etc.« – Ich komme in Wuth. – Rede lang und mit Salbung . . . gehe etwas hinaus . . . komme zurück – – und fall wie ein Stück Holz zusammen. Wie, warum – – das bleibt mein Geheimnis. Man führt mich nach Hause. Grosser Auflauf. Ich sehe keinen Menschen. E[rz] H[erzog] etc. etc. schicken oft!”²⁷

A dőlt betűvel szedett mondatot – mely az egész történet kulcsának látszik – Széchenyi utólag írta a lapszélre, nyilván miután elkészült a bejegyzéssel. Bármily csábító volna is elidőzni a gróf e titkánál, a feladatunk az, hogy megvizsgáljuk: hogyan változtatta meg e naplóbejegyzés ismerete Széchenyi ájulásának értelmezéseit.

Azt hihetnők: a korábbi magyarázatok ezek után tartathatatlanná váltak. A naplószöveg megdönti Kemény eredeti koncepcióját. Széchenyi egyetlen olyan szót sem jegyzett le, amely – akár közvetett módon – apjára utalna; a kutyabőr kifejezés, amit a gróf a vita felidézésére használt, tényleg csak általánosságban vonatkozik a szócsatára, s ami a legfontosabb: az ülés korábbi, Széchenyi felszólalása előtti szakaszára céloz. A napló megerősíti azt a feltételezést, hogy Széchenyi a hallottak miatt dühbe jött. Aligha lehet utólag fölbecsülni, mekkora lehetett ez a méreg. Figyelemre méltó azonban: beszédében maga Széchenyi utalt arra, hogy a „kutyabőr” emlegetése a felső táblán, sőt épp Zay Károly szájából nem volt új dolog. Széchenyi így

beszélt: [...] „a mélt. gróf ezen kutyabőrt favorit themájának látszik tartani, mert sokszor variált körülte”.²⁸ Magyarul: igazán új élmény nem érte Széchenyit ezen az ülésen. Evvel vág egybe az ájulásról szóló naplófölgjegyzés szinte játékos magyarázata („Hogyan, miért – – az az én titkom marad”).

Míndez megdönti Falk pszichologizáló elképzelését is. A szöveg azt mutatja, ha nem érezné „titkosnak” az esetet, Széchenyi *le tudná írni* összeesésének okát, „miért”-jét, de a módját, a „hogyan”-ját is. Azaz: mindvégig öntudatánál volt. Akárhogy is: a napló mintha arról tanúskodnék, hogy a gróf összeesett ugyan, de nem ájult el.

Megváltozott-e az esetet értelmezők véleménye a napló megismerése után? Nem. Vegyük sorjában.

Zichy Antal, a naplók első kutatója, több terjedelmes publikációt is közzétett Széchenyiről. 1884-ben megjelent könyvében, mely kommentált Széchenyi-naplórészleteket tartalmaz, de alcímében a gróf jellemrajzához ígér adalékot, a következőképp idézi föl a történeteket. [A felső táblán elhangzott beszédektől] „leginkább dühbe jött Széchenyi. Ő [...] nemcsak egy vele született előítéletben, hanem legbensőbb önérzetében is érezte sértve magát, s képzelete előtt állhatott nyomban a forradalom rémképe. [...] Hosszú és, mint maga írja »kenetes« beszédet tartott, melyet félbeszakítva kiment, mintegy friss levegőt szívni. A közönség megszokta, hogy beszéd közben fel s alá lépdel, s érdekes különcködési rovására írta ezt. Visszajő, hogy beszédét folytassa; mentében-e? mint ő maga írja, vagy ülőhelyéről? mint a hírlapok adják, hirtelen ájulás fogta el, s oda esett »mint egy darab fa« – »Hogyan, miként történt ez, az én titkom marad« – »Haza visznek, – nagy tolongás támad – nem látok senkit« – »Főherceg stb gyakran tudakozódnak.«²⁹

Látható, Zichy fölhasználja a napló szövegét, de ennek tartalma ellenére is megmarad a régi magyarázatnál. Sőt a Széchenyit kiborító tényezők között hirtelen szóba hozza a forradalom rémképét is – az ájulással kapcsolatban ezt eddig senki sem emlegette. Nem is tehetette, hisz nincs rá bizonyíték. Érdeemes megfigyelni: noha a naplószövegnek ellentmondó régi, pszichologizáló magyarázat érintetlen maradt, maga a történet a naplók nyomán Zichynél kibővült: terjedelmesebbé, egyszersmind sokkal sokkal zavarosabbá vált. Széchenyi beszél, aztán félbeszakítja szónoklatát, és kimegy a teremből, „mintegy friss levegőt szívni”. Utóbbiról semmi forrás nincs; csak az értelmező gondolja, hogy Széchenyi a friss levegő végett ment volna ki. A gróf azután visszajön, folytatni beszédét. Ez meg teljesen logikátlan. Lehet, hogy Széchenyi külön szónoknak számított, azt azonban nem képzelhetjük, hogy a főrendi táblán ilyesmi előfordulhatott. De a napló sem ezt mondja. A gróf felszólalt. Lehet, hogy dühös volt. De teljesen kontrollálta beszédét. Utólag is hosszúnak, sőt kenetteljesnek nevezte. Szónoklata után ment ki a teremből. Aztán visszatért, majd összeesett.

A korábban keletkezett pszichologizáló leírások, illetve az önuralmát majd öntudatát elveszített Széchenyiről szóló értelmezések, valamint a naplóból kiemelt szövegek, mint Zichynél látható, valahogy szervesen keverednek: nem érthetőbbé, hanem érthetlenebbé teszik a történeteket.

A régi magyarázatot persze leginkább az az utólag odaírt

mondat kérdőjelezi meg: „összeesem, mint egy darab fa. *Hogyan, miért, az az én titkom marad*”. Zichy fordításában tán nem véletlenül van: *hogyan, miként stb.* – a *hogyan, miért* helyett. A szerzőt utóbb sok bíráló érte naplóközlésének önkényességével, sőt fordítási hibáival kapcsolatban is. A *warum* szó jelentését azonban kezdők is megértik. Hogy ez Zichynél magyarul *miként* lesz, az talán inkább mélyebb értelmű lapsus.

Zichy Antal több mint tíz évvel később, 1896-ban terjedelmes biográfiát írt Széchenyiről a Magyar Történelmi Életrajzok reprezentatív sorozatába. Mielőtt megnéznék, hogyan írta le ott ezt a történetet, ismertetnünk kell egy másik, a naplók szövegével nagyon is összefüggő Széchenyi-dokumentumot. Ez a Zichy-féle biográfia elkészítésekor már nemcsak hogy kutatható volt, de nyomtatásban is megjelent: a szerzőnek – s biográfus-utódainak – ismernie kellett.

Az 1840-es évek közepén a Pozsonyban, Bécsben, Cenkén működő Széchenyi sűrűn levelezett Pesten élő titkárával – s bizonyos magánügyeiben barátjával –: Tasner Antallal. Rendszeresen írt neki egészségéről is. Az aggodó Metternichnek küldött, idézett válaszával egy időben, 1844. október 5-én, tehát két nappal ájulása után, a gróf a következő levelet küldte Tasnernek:

„Barátom, tegnapelőtt, a főtábla ülésében egy meglehetősen beszéd után, elszédülve földre estem. 1 óra múlva semmi különös bajom nem volt. Erről máskor. Sokat tanul-tam. [...]”³⁰

E levél szövege, mondani sem kell, sokban egybevág a naplóval. Egy dolgot most már cáfolhatatlanul tisztáz: a beszéd be lett fejezve. Megerősíti: az esemény mögött lapang valami – külső szemlélőnek láthatatlan – titok; erre vonatkozhat az „Erről máskor” utalás, de a „Sokat tanul-tam” is. Figyelemre méltó, hogy a levél nem szól a későbbi pszichológizáló magyarázatok fő támpontjáról, a vita légköréről, mások beszédeiről, dühbe jövésről. Új elem, noha a naplónak nem mond ellent, az *elszédülés* említése. Ha ezt a levelet a naplószöveg mellé helyezzük – senki sem tette –, tovább gyöngül az ájulás okainak korábbi magyarázata.

Zichy biográfiája 1896-ban mégis ennek medrében marad, mégpedig annak ellenére, hogy minden eddiginél bővebben használja Széchenyi naplóbejegyzését. A szerző először ismerteti a gróf beszédét. Aztán ezt írja: „Ne feledjük megemlíteni, hogy aznap a rendeknél [ti. a kerületi ülésben] a Védegyelet ügye tárgyalatott. Széchenyi a főrendi ülés megkezdése előtt betért oda mint hallgató. A szónokok, kiknek beszédeit meghallgatá, Pázmány, Szentkirályi, Bezerédj, felkavarták epéjét, akár az elv, akár a modor miatt, melyet érvényre emelni segítettek. Az izgalom hullámai átcsaptak a felsőházi ülésterembe is. (Csak egy folyosó választotta el.) Heves kifakadások voltak itt is a főnemesség, a »kutyabőr« ellen stb. [Széchenyi] Ily benyomásoktól volt eltelve, mikor e beszédet tartá. Izgatottságát az itt hallottak természetesen csak fokozhatták.”³¹

Zichy megismétel néhány tévedést: [...] „a beszéd látószólag be volt fejezve, csak hozzávetőleg sejtették a lapok tudósítói, hogy az a szónok felindulása miatt szakadt félbe”.³² Vagy: „Ekkor Széchenyi (szokása szerint kifelé indulván) alétlan hirtelen összerogyott”.³³ A biográfus bátran

használja a Falktól is öröklött – forrás által meg nem erősített – pszichológizáló sémákat: a szónokló Széchenyi „mindinkább belemelegszik”³⁴ beszédebe stb. Avval, hogy a napló nyomán földidezi a felső tábla ülése előtt történeteket, Széchenyi részvételét a kerületek Védegyelet-vitájában, Zichy megerősíteni véli az ájulás eddigi magyarázatát. Talán ezért is javítja a lábjegyzetben közölt naplórészletben a *warum*-ot végre *miért*-re, noha az „Ich sehe keinen Menschen” értelmét így adja vissza: „Senkit se ismerek.” Ez a mondat megint nagyon fontos. Zichy fordításában azt sugallja: az ájult gróf senkit sem ismert meg. (A legújabb napló-fordítás készítője is az eszméletét veszített Széchenyi szemszögéből értelmezi e passzust, így adván vissza: „Nem látok senkit.”) A gróf azonban nem a Niemanden szót írta ide, mint máskor; nem azt akarta kifejezni, hogy ájultában nem látott, hanem azt: embert, igazi embert nem látott a csödületben. A „Man führt mich nach Hause” Zichy szerint „Haza vitetnek.” Pedig itt csak két lehetőség között lehet választani: Haza visznek – vagy: Haza vezetnek.³⁵

Az ájulás affektív-pszichológiai értelmezése, látható, csak úgy volt megőrizhető, hogy figyelmen kívül kellett hagyni a naplószöveg legfontosabb, a Tasnernek küldött, idézett Széchenyi-levél által is megerősített, noha kétség-telenül titokzatos mondatát. A hamis látszat mégis az, mintha a naplók egyre intenzívebben s részletesebben kerülőnének a biografikus feldolgozás forrásai közé. Az ájulás története a napló fölhasználásával terjedelmileg tovább bővült: okai közt megjelent a kerületi ülés Védegyelet-vitája mint újabb pszichogén tényező.

Hogy Széchenyit az ülésteremben miféle olyan élmény érte, amely miatt elájult, az a kései értelmezők fölkészültsége és fantáziája szerint szinte korlátlanul bővíthető volt. A lényeg az, hogy a biográfiai elbeszélés mód a történész ötletét, még ha jó volt is, mintegy az ájulás okává avatta. Friedreich István terjedelmes biográfiája 1914–1915-ből³⁶ nem a forradalom rémképével operál, mint a Zichy, hanem a viszonylag új főrendi ellenzék szokatlan radikalizmusával. Ez egyáltalán nem légből kapott dolog; Széchenyit valóban foglalkoztatta – legalább annyira, mint „a forradalom rémképe”. Friedreich így ábrázolja a Zayt s a Pálffy hallgató grófot: „Széchenyi megrettenve hallgatta e beszédeket. Kétségbe ejthette, hogy azon gondolatokat, amelyeknek már halvány vagy inkább csak gyanítot sejtése miatt is oly elkeseredett harcot indított Kossuth és a Pesti Hírlap ellen, most a nádor elnöke alatt tanácskozó felső táblán, az ország legelőkelőbb és legrégebbi mágnás családjainak ivadéka minden takargatás és kímélet nélkül egészen nyíltan hangoztatják.”³⁷ Friedreich is átveszi Falktól azt, hogy a szónokló Széchenyi különösen izgatott volt: „Beszédjét nagyon felizgatva fejezte be, s izgatottsága következtében pár perc múlva a teremből távoztak elájult, éppen midőn Zay Károly az ő beszédére felelt [...] Balesete félbeszakította a tárgyalást; nagy részvét mellett eszméletre hozták, a nádori terembe majd haza vitték.”³⁸ E biográfus nem használ elsődleges forrásokat; a naplókat Zichy kivonatai nyomán idézi, a kiadott dokumentumokat azonban tényleg tanulmányozta. Ismeri s fölhasználja Széchenyi Tasnernek írott, az imént említett, október 5-i levelét is: „Egy óra múlva – mint Tasnernek írta – semmi különös baja nem volt [...]”³⁹

A levél másik felét (Sokat tanultam stb.) Friedreich per-se nem idézi, hiszen ellentmond elképzelésének.

Friedreichnél tehát kissé átalakul Széchenyi ájulásának története. Nemcsak a rosszullét oka más. Megjelenik az „eszméltre hozás” fogalma; ezt így eddig senki se használta. Látszatra alig különbözik az eddigi leírásoktól, valójában azonban minden korábbi értelmezésnél erősebben sugallja azt a forrásokkal nem bizonyítható, sőt a naplószóveg és a Tasernak írott levél alapján inkább kérdéses véleményt, mintha Széchenyi a vita során elveszítette volna eszméletét.

De mi történik, ha a tudós, részben leszámolva a hagyományos érvekkel, komolyan veszi, s elbeszélhető életrajzi motívummá emeli Széchenyi – a naplóban sem kimondott – titkát? Erre nyújt példát Bártfai Szabó László 1926-ban megjelent életrajza.⁴⁰ Szabónál a napló, az egyéb források és a történetéptés másfajta keveréke születik meg. Ezt írja az 1844. október 3-án történetéről: [...] „Széchenyi védelmére kelt a rohamosság ellen hathatósan működő főrendeknek. Szavai nagy hatást gyakorolnak; beszédét bevégezve elhagyta a termet. Kint valamit közöltek vele, ami oly felindulásba hozta, hogy elájult. Az esetnek csakhamar híre ment. [...] Szerencsére az eset következmény nélkül maradt, a gróf egészsége hamarosan helyreállott.”⁴¹ Szabó lábujjgizetben közli a napló ide vonatkozó részét: „Gehe etwas hinaus . . . Komme zurück, und falle wie ein Stückholz zusammen. Wie, warum, das bleibt mein Geheimnis.”⁴²

Ez a magyarázat, elmondhatjuk, bátor. Azt, hogy „kint közöltek valamit” Széchenyivel, semmi forrás nem támasztja alá. Teljesen a történelmi képzelet szüleménye, de legalább szellemes. Szerzője a naplónak éppen azt a mondatát vette komolyan, mely arra utal, hogy itt valami titok lapang; titok, amit Széchenyi tudott, de nem írt le. Kár, hogy az életrajzíró semmiféle megjegyzést nem fűzött ahhoz, miért tartja ezt a verziót valószínűbbnek a többinél.

Találgathatunk per-se. Bártfai Szabó talán így gondolkodott: miért írta le Széchenyi szűkszavú és lényegretörő naplójában azt a látszólag teljesen mellékes dolgot, hogy „egy kicsit kiment”, s azután „visszajött” a terembe? Miért volt számára fontos ennek rögzítése? Nyilván azért, mert odakint történt valami – s ez már maga a titok, Széchenyi titka. Valami hír, amittől el lehet ájulni.

Ez is logikus történet, semmivel sem rosszabb – bár talán szokatlanabb – a korábbiaknál. Forrás per-se nem szól mellette, hanem egy, a Falkétől, Zichyétől eltérő pszichológiai érvelésmód. Bártfai Szabó – noha nem mondja meg – nyilván abból indult ki, hogy Széchenyinek kezdetül a vita volt az eleme, a szokott műfaja. Valóban: egy olyan politikusról, akinek úgyszólván egész munkássága vitákban jelent meg (a *Hitel*től a *Kelet népén* keresztül első akadémiái beszédéig és tovább) nemigen tehető fel, hogy egy szóváltás hevében elájul. Ez ugyanaz a kiindulópont, amit a naplókat még nem, de a reformkori Széchenyit személyesen ismerő Kemény is képviselt: a gróf „köz munkásságának nagy része [...] polemiai természetű volt”,⁴³ kezdetül hozzászókot az éles megtámadatásokhoz, ezért nagyon valószínűtlen, hogy pusztán egy heves vita goromba hangneme miatt elájult volna.

Annyi mindenestre ebből is kiderül: Bártfai Szabó nem tartotta elég meggyőzőnek a korábbi értelmezéseket.

Sem Falkét és Zichyét, akik az egyre halmozódó kínos élmények összegződésére – erre az aaptalannak elvileg nem tekinthető, bizonyítás híján azonban mégiscsak kvázi pszichológiai látszó okra – vezették vissza Széchenyi elájulását. De elvetette Keményét is, akinek magyarázata – az apa alakjának cinikus földidézése miatti elborulás – eredetibb ugyan, a naplószóveg ismeretében azonban valóban nem támasztható alá. Bártfai Szabó a naplók egy másik mondatára építette magyarázatát; hogy ez logikus és meggyőző legyen, neki is olyan történetet kellett képzelnie a naplószóveg hiányainak pótlására, mely sem a naplók, sem más források alapján nem bizonyítható.

Láttuk: Zichy értelmezése azért volt önkényes, mert figyelmen kívül hagyta a napló Széchenyi rejtélyes titkára utaló sorait, s a főrendi jegyzőkönyv meg a hírlapi tudósítások nyomán előnyben részesítette, és az ájulás okának minősítette a napló „felbosszantanak”, „dühbe jövök” kifejezéseit. Bártfai Szabónak viszont épp e kifejezéseket kellett önkényesen mellőznie ahhoz, hogy levezethesse a gróf titkán alapuló tételét: Széchenyit nem a vitában, hanem odakint, a folyosón érte olyan trauma, mely miatt elájult. Hiába tehát az új értelmezés. A történet magyarázata nem lett logikusabb, s nem vág egybe a forrásokkal sem.

Választott példánkban, az 1844. október 3-án történtek különböző forrásaiból és értelmezéseiből már most levonható egy egyszerű következtetés. *A bővülő források nem világosabbá, hanem egyre zavarosabbá tették a történetet, mind nagyobb próbára téve az értelmezőket.* Az eredetileg egyszerűnek látszó esetnek úgyszólván minden pontja kétségessé, pontosabban értelmezendővé vált. Nemcsak az alapkérdés maradt megválaszolatlan, nemcsak az tehát, hogy miért ájult el Széchenyi. A dokumentumok körének tágulása nyomán már az sem egyértelmű: hol ájult el, s mikor? Ingerült volt-e, s ha igen, mennyire? Egyvégtében mondta-e el a beszédét, vagy részletekben? Mikor s miért ment ki a teremből, és odakint történt-e vele valami? És végül: elájult-e egyáltalán?

Mielőtt föltennénk a kérdést: mi zavarta össze Széchenyi ájulásának történetét, el kell mondanunk, nem véletlenül választottuk éppen ezt az esetet, ezt a naplóbejegyzést a sok közül. E példa segítségével nemcsak egy viszonylag jól körülhatárolható esemény forrásait és utólagos értelmezéseit lehetett összevetni. Többről van szó. Az ájulás ismertetése nyomán talán kézzelfoghatóbban van előttünk az az öntudatlanul pszichologizáló, a forrásokból hatást, szándékot, cselekvést, egyszerűen: személyes történetet formáló magyarázattípus, mely a 19. század végéig a gróf életének majd minden mozzanatára kiterjedt. Látni fogjuk, sokáig e magyarázat elvei szerint írták le Széchenyi 1848 őszi összeomlását, öngyilkosságát is stb., de korántsem csak ezeket a súlyos dolgokat; komoly 20. századi hagyománya van például annak a történelmi magyarázatnak, mely a *Hitel* megírását Széchenyi aktuális hitelviszonyaira vezette vissza,⁴⁴ azaz a grófnak arra a személyes élményére, hogy a húszas évek közepén nem jutott hitelhez.

Ennek az érvelésnek ki nem mondott, természetes előfeltétele az, hogy a gróft (mint általában minden embert)

a külső körülmények, s az ezek kiváltotta élmények befolyásolják tetteiben. A vele történetek tehát később oly módon magyarázhatók meg, ha pontosan rekonstruálva fölidézzük személyes körülményeit és élményeit, s a források nyomán osztályozzuk fontosságukat. Ha ez sikerült, e logika szerint már csak az van hátra, hogy *belehelyezkedjünk* a gróf helyzetébe, a körülmények, a hatások és az élmények e hálózatába – s kész a „hiteles” ábrázolás. Mindez Zichy-nél, Falknál s utódaiknál nem valami túl bonyolult dolog. Lényegében három – ki sem mondott – előfeltevésen alapul.

1. Az egyes adatok helyét történet vagy történetek szavatolják; így derül ki fontosságuk, így, egymással összefüggésben kapnak értelmet, így válnak tényre.

2. Ha a történet nem minden része ismert, a biztos – vagy annak vélt – pontjait alapul véve a józan ész alapján lehet és kell következtetni a többire. Ez a józan ész az elbeszélő, aki a történetet valószínű menete és az általában vett emberismeret alapján rostálja meg az eseményekre vonatkozó forrásait.

3. A történetrekonstrukció alapja, kimondatlanul bár, mégis hősenek feltételezett szubjektuma, melyet az elbeszélő a mindennapi emberi viselkedés ismert pszichológiai szabályszerűségei alapján állít elő. A történész a lélektani valószínűség szerint válogatja meg a hőse személyiségére vonatkozó forrásokat. Módszerének alapja az analógia. Olyannyira ez, hogy az analógiában nem értelmezhető szövegek – még ha a történet hőseitől származnak is – kihullanak a forráskritika rostáján. Ez történt Széchenyi naplóival is az ájulási eset magyarázatakor. A naiv történészre is érvényes, hogy a szövegeket [...] „mindig valami mással hozza kapcsolatba: valamivel, ami másutt van, mint a mű; ez a másutt lehet egy másik (korábbi) mű, egy életrajzi körülmény, vagy a szerző valószínűleg átélte »szünetét«, amelyet művében »kifejez«”.⁴⁵

Az analógiák segítségével megalkotott személyiség tehát a közepén van annak a körnek, melyet a körülmények, az élmények, az okok és a következmények alkotnak. A közepén van, de nincsen benne semmi sajátos. Eltérően. Mindig a körülmények, a hatások, a kiváltó okok a sajátosak: maga a személyiség nem egyéb, mint az „emberi természet” vagy lélek karteziánus módon fölfogott modellje.⁴⁶ A józan ész alapuló utólagos történeti rekonstrukció éppen azért lehetséges, mert művelje e modell szerint dolgozik.

A történetközpontú naiv filológusok tehát naivan pszichologizálnak. Naivan és szinte észrevétlenül: nincs szükségük ugyanis különleges pszichológiai fogalmakra (ilyenek alig állnának rendelkezésükre); lélektanuk az individuumok esszenciális hasonlóságának feltételezésén alapul, s a történetmondás különböző változataiban bújjik meg. „A stratégia abból áll, hogy feltételezzük: a személy, akit meg kell értenünk, nagyon hasonló hozzánk. Mindenképpen ez a kezdeti stratégiánk, amelyről egyre jobban eltérünk majd, ahogyan a bizonyítékok gyűlnek. Azzal kezdjük, hogy feltételezzük: az alapvető és legfontosabb dolgokban másoknak hozzánk hasonló hiteik és értékeik vannak. Valakiről, akit meg akarunk érteni, szükségképpen fel kell tételeznünk, hogy a mi makroszkopikus, többé-kevésbé tartós, számunkra ismerős kauzális tulajdonságokkal rendelkező fizikai tárgyakkól

álló világunk lakója; hogy az ő világa, akárcsak a miénk, emberekből áll, akiknek személyiségük és indítékai vannak; és hogy ő is, mint mi mindnyájan, arra vágyik, hogy melegséget, szeretetet, biztonságot tapasztaljon, sikereket érjen el, és elkerülje a fájdalmat, a nélkülözést és a betegséget. Ahogyan belemerülünk a részletekbe, vagy olyan dolgokhoz érkezzünk, amelyek valamilyen módon kevésbé lényegesek gondolkodásunk szempontjából, úgy ismerhetjük el egyre könnyebben, hogy mások különböznek tőlünk. Anélkül azonban, hogy ne úgy interpretálnánk másokat, mint akik osztoznak velünk annak a döntő részében, amit röviden csak józan észnek nevezünk, nem volnánk képesek rá, hogy azonosítsuk a másik ember hitét, vágyát, szándékát, valamely pozicionális attitűdjét.”⁴⁷

Ha most visszatekintünk választott példánkra, megfigyelhetjük: azok az egyre bonyolultabb próbálkozások, melyek a naplók előkerülése után is történeteszerű és a józan ész alapján is követhető újabb értelmezéseket eredményeztek, öntudatlanul is e naiv lélektan megőrzésére irányultak. Az ájulás – egymás munkájára is támaszkodó – magyarázó, noha mindvégig pszichologizáltak, nem Széchenyi személyiségét értelmezték eltérő módon, hanem vagy a külső hatásokat és az indítékokat alakították „valószínűbbé”, vagy a történet egyes részeit egészítették ki új – vagy újnak látszó – elemekkel. A történészek, ha nem voltak is tudatában, valójában lélektan is műveltek, csak hogy ennek a lélektannak semmi köze nem volt Széchenyi lelkéhez. Sőt amint láttuk, a szabad történetpírtáshoz arra is szükség volt, hogy az értelmezők megkerüljék Széchenyi naplóit, leveleit. Talán nem túlzás ebben olyan jelenséget látni, ahol a történetes józan ész a logikus magyarázat érdekében maga alá gyűri az ábrázolt hős elméjét.

Az ájulás esete ezen a ponton kapcsolódik a jelentős Széchenyi-problémákhoz. Azért volt érdemes bővebben beszélni róla, mert értelmezésének szerkezete semmiben sem különbözik attól a modelltől, melynek segítségével Széchenyi életének valóban döntő jelentőségű eseményeit magyarázták: politikusi föllépését, korai reformkoncepcióját, majd ennek átalakulását, s a *Hitelt*, a gróf 1848. őszi összeomlását, öngyilkosságát stb. Hogy ez a modell valóban nem használható, azt több jel is mutatja. Az egyedülállóan gazdag s nagyrészt tudományosan feldolgozott, sőt nyomtatásban is megjelent forrásanyag ellenére sem született modern Széchenyi-életrajz.

Ami még érdekesebb, s nagyon is összefügg a biográfiaírás nehézségével: nincsen tudományosan igazolt, vagy legalább valószínű elképzelés arról, hogy Széchenyi egészséges volt-e vagy beteg, s ha beteg, mióta és mennyire. Ez a kérdés nem kerülhető meg. Nem részprobléma. Természete hermeneutikai. A lényege: magyarázhatjuk-e egy talán beteg személyiség tetteit, műveit az emberekre általában jellemző lélektani valószínűségek alapján? Konstruálhatunk-e történeteket a józan ész szerint olyasvalakiról, akinek az esze talán nem is volt józan? Az ájulás esetének elemzése megmutathatja: mielőtt Széchenyi életének fontos fordulatait régi vagy új lélektani elméletekkel kezdenénk magyarázni, olyan szövegtani kérdéseket kell föltennünk, amelyek megválaszolása nélkül nem lehetséges modern Széchenyi-kép.

J E G Y Z E T E K

1. Függelék a magyarra fordított napló-szemelvényekhez. Széchenyi István: *Napló*. Ford. Jékely Zoltán és Györfly Miklós. Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus. Budapest, 1978. 1393–1394.
2. A [...] magyar országgyűlésen a méltóságos Fő-rendeknél tartott országos ülések naplója (a továbbiakban: *Főrendi napló*). VI. köt. Pozsony–Pest, 1844. 318.
3. Forrásmegjelölés nélkül idézi: Viszota Gyula: (szerk., bev.) *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. II. (1843–1848). Budapest, 1930. Bevezetés, XLVI.
4. *Gróf Széchenyi István naplója*. VI. Szerk., bev., Viszota Gyula. Bp., 1939. 109. (A továbbiakban: SZIN.)
5. A levelet először Falk Miksa közölte, könyvének különben standard kiadásként kezelt magyar fordításában e levél szövege helyenként szinte értelmetlen. Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Pest, 1868. 182–183.
6. Erről maga Széchenyi írt levelet Tasnernak 1844. október 7-én. Közli: Majláth Béla: *Gróf Széchenyi István levelei*. III. Budapest, 1891. 322.
7. A Széchenyihez legközelebb álló *Jelenkor* a pozsonyi *Hírnök* nyomán közölte a történeteket. *Jelenkor*, 1844. okt. 10. 81. szám 485., és okt. 13. 82. szám 489–491.
8. Erről Falk, Zichy és mások is szólnak; a korabeli sajtóban nem találtam rá utalást.
9. A beszédet közli a *Főrendi napló* (VI. köt. 316–318.); s kivonatossan vagy teljes terjedelmében több lap is (*Hírnök*, 1844. október 8. 80. szám 467–469. stb.)
10. *Főrendi napló*, 1844. VI. köt. 315. A vitát részletesen ismerte: Falk: i. m. 179. skk.
11. *Főrendi napló*, 1844. VI. köt. 316.
12. *Főrendi napló*, 1844. VI. köt. 318., és Falk: i. m. 181.
13. *Főrendi napló*, 1844. VI. köt. 318., és Falk: i. m. 182.
14. Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*. In: Csengeri Antal: *Magyar szónokok és statusférjak*. (Politikai jellemrajzok). Pesten, 1851. 436.
15. I. m. 435.
16. I. m. 436.
17. I. m. 434.
18. I. m. 436.
19. Falk Miksa: i. m. 182.
20. Ezt is Falk közölte először, de rossz, október 15-i dátummal. I. m. 183–184. Pontos szövege: *Gróf Széchenyi István levelei*. S. a. r. Majláth Béla. III. Budapest, 1891. 319–321.
21. Majláth Béla: i. m. 320., és Falk: i. m. 183.
22. Falk: i. m. 182.
23. Falk: i. m. 184.
24. Falk: i. m. 179.
25. Falk: i. m. 181.
26. Kemény: i. m. 369.
27. SZIN. VI. 108.
28. *Jelenkor*, 1844. okt. 13. (82. szám) 490.
29. Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István naplója*. *Adalék a nagy hazafi jellemrajzához*. Budapest, 1884. 454.
30. *Gróf Széchenyi István levelei*. Kiad. Majláth Béla. III. Budapest, 1891. 318.
31. Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza*. I. Budapest, 1896. 562.
32. Uo. 564.
33. Uo.
34. Uo. 562.
35. Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus. Budapest, 1978. 1049.
A naplók e szemelvényes kiadása, Györfly Miklós fordításában, a „hazavisznek” kifejezést tartalmazza. (Uo.)
36. Friedrich István: *Gróf Széchenyi István élete*. I–II. Budapest, 1914., 1915.
37. I. m. II. köt. Budapest, 1915. 100.
38. Uo. 101.
39. Uo.
40. Bártfai Szabó László: *Gróf Széchenyi István és kortársai*. Budapest, é. n. [1926.]
41. I. m. 344.
42. Uo., csillag alatti lábjegyz.
43. Kemény: i. m. 342.
44. Erről: Viszota Gyula: „Széchenyi Hitel című művének keletkezése.” *Budapesti Szemle* 1916. (CLXVII.) 348.; Iványi Grünwald Béla: *Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés*. Gr. Széchenyi István: *Hitel...* Szerk., bev. Iványi Grünwald Béla. Budapest, 1930. 209. Újabb: Spira György: *Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira*. (1963) In: Uő: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*. Budapest, 1973. 166–167.
45. Roland Barthes: „A két kritika.” Magyarul: *Helikon*, 1992. 2. szám (XXXVIII.) 280.
46. Az „emberi természetéről mint a minden esszenciális tulajdonság mögött rejlő legvégső állandóról” vö. Katherine Belsey: „A szubjektum megszólítása.” *Helikon*, 1995. (XLI.) 1–2. szám. 20.
47. Donald Davidson: *Az irracionális paradoxonai*. In: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest, é. n. [1993.] 176.

A test denaturálása

POSZTHUMÁNUS ÉS MÁS PERSPEKTÍVÁK

TILLMANN J. A.

Koponyatáji kilátások

A kilencvenes éveket az amerikai kormányzat hatalmas hírverés mellett „az agy évtizedének” nyilvánította. Kevesbé ismert, hogy ezt megelőzően Japán 30 milliárd márkányi összegű agykutatási programba kezdett. A rivális hatalmak lépései, valamint a kutatásra szánt összegek nagyságrendje nem arra utal, hogy tiszta tudásvágy, vagy az „értékmentes” megismerés munkájához elengedhetetlen feltételek megteremtése történik. Másról van szó: az agykutatásba beruházók elsősorban a komputertechnológiában, az információfeldolgozásban hasznosítható eredményeket remélnék, nem is pusztán csak gazdasági várakozásból. Az agykutatás tétjei közt a – kommunikációs és komputer-technológia révén elérhető – világalalom is szerepel.

Amióta a Föld „felfedezése”, térségeinek és kultúráinak Európából kiinduló feltárása lezárult, az emberi fej maradt az egyedüli terra incognita. Az emberi testbe juttatható mikromechanizmusok fejlesztése további előrenyomulások lehetőségét teremti meg ennek az eddig érinthetetlennek tűnő tájéknak az irányába. „Eddig a berendezések mindig az emberi testtől távol helyezkedtek el, most azonban már nem a testen kívül terjed a technológia, hanem a test belsőjébe terjeszkedik – írja Marvin Minsky, a MIT mesterséges-intelligencia kutatója. – Ez nagyon fontos, talán történelmünk döntő eseménye: a technológiákat már nem más bolygókra küldjük, hanem saját testünk mélyébe bocsátjuk.”

A mikrotechnológia mellett az agykutatás és az idegsebészet is további felfedezéseket ígér: „A gondolkodó elme kutatásának minden szintjén egyre gyorsuló haladás várható” – írja G. D. Fischbach, a Harvard egyetem neurobiológusa. A felfedezéseket azonban többnyire megszállás követi. De mi történik a fejvel, ha bármilyen módon megszállottá válik?

A fej megszállása

Már az eddigi eredmények alapján is úgy tűnik, hogy mind ez felmérhetetlen következményekkel jár. Az idegsebészet az elmúlt évtizedek során már olyan beavatkozásokat hajtott végre az emberen, amelyeknek – Detlef Linke agykutató szerint – „az anyag világában az atomhasadás és a magfúzió felel meg”. Az 1982 óta sikerrel végzett agyszövet-átültetések kétségtelenül erre a nagyságrendre utalnak: az ilyen operációk ui. lényegesen különböznek min-

den eddigi szervátültetéstől. A magzatok növekedésben lévő agyából vett szövet a befogadó, kifejlett agyba ültetve nem csupán kötődik új környezetéhez, hanem ott tovább is növekszik. Neuronjai új kapcsolattrendszerek szövetékké válnak, hozzáuk létre, tevékenységük – más agyi részekhez hasonlóan – nem korlátozódik egyetlen területre, hanem részt vesznek az egész működésében.

(Egy húsz év körüli nő, akinek fejébe agyszövetet ültettek, a műtét után annak a benyomásának adott hangot, hogy gyereke született – a fejében. A személycsíra, vagy a másik így merült föl a befogadó gondolatai között. Mondhatni, így jelentette be létét a másik tudatában. Ezzel a fejben születéssel sajátos párhuzamot mutat egy másik beszámoló a komputer új virtuális „kontinenséről”: „egy nagy szülőcsatornán keresztül utazik és születik meg az ember – mondja Jaron Lanier –, hogy rájöjjön: ő maga a virtuális nő, mely magát szüli, és mindig újra és újra magamagából megszületik.”)

A fejre összpontosuló kutatások azonban nem állnak meg kísérleti szövetátültetésekénél és az autogenezis metaforáinál; művelőinek kijelentéseiből legalábbis erre lehet következtetni: „Mi a következő lépés? – kérdezi Marvin Minsky – Egyszerű operációval el lehetne távolítani a koponyacsont egy darabkáját és be lehetne ültetni egypár millió szenzorral ellátott hajlékony lemezt. Ezt már ma is meg lehetne tenni, ha nem volnának bizonyos előfeltételek, és ha az ügyvédek sokasága az emberi agy kutatását nem tenné oly nehézé...”

Ezek a beavatkozások az ember testi-szellemi integritásába olyan súlyos etikai és jogi problémákat vetnek fel, melyek hagyományos módon meg sem fogalmazhatók. A megoldásukat pedig éppen az a kulturális környezet nehezíti meg, melyben felvetődnek: „tudományos szempontból – írja a jogász Bernard Edelman – semmi sem köt bennünket már a földhöz, semmi nem köt szükségképpen a fajtánkhoz. Éppen ebben a kontextusban kell elhelyezni a biomedicina rendkívüli sikerét, ami egyébként folytatódik a piacgazdaságban, és amivel szemben teljesen védtelenek vagyunk, mivel feladtuk »földi« és »fajtaszerű« viszonyítási pontjainkat.” Véggkövetkeztetése az, hogy „a tudományos haladásnak köszönhetően teljesen fölöslegessé váltunk”. (Ami egyébként összhangban van a szociológus Jean Baudrillard-nak a gazdasági környezetről tett megállapításával, miszerint „amennyiben a kapitalizmus fehér egerekkel is funkcionálna, úgy egészen eltekintene az embertől...”)

Ám nemcsak a fejbe történő beavatkozások vetik fel példátlan élességgel agy és tudat, test és szellem kapcsola-

tának, valamint a személy és identitásának kérdéseit, hanem a virtuális valóság új világa is: „nem úgy néz ki, mintha valóban volnék valahol” – mondja első „merülés” tapasztalatairól John P. Barlow, a komputerhálózat kisorfótája, a Greatful Dead egykori szövegírója – „Ebben a pulzáló új tájban egyetlen álláspontra vagyok redukálva. Az »én« egész szubjektivitása körül kérdésekkel teli szakadékok tátong.”

Dekarnáció, paganizmus, gnózis

Az ember testi-szellemi egységét megkérdőjelező értelmezés nem a mai testi beavatkozások kapcsán bukkant először fel. Konszenzus látszik kirajzolódni a tekintetben, hogy test és szellem éles szétválasztása, a szellemnek a gondolkodó, pontszerű ében történő lokalizálása, majd hordozójáról történő leválasztása a 17. századból, Descartes munkásságából eredeztethető. „A test-szellem dualizmussal és a kartezianizmussal elkezdődött egy dekaráció, egy testetlenítés, mely a mostani funkcionalizmussal ért virágkorába” – írja Detlef Linke. Megállapítása a testápolástól a plasztikai sebészetten át a testépitészetig terjedő, és úton-útfélen tapasztalható különféle gyakorlatok közepette meglepőnek tűnhet. Belátható azonban annak figyelembevételével, hogy a test mai koncepcióiban is „a modernitás három metakultúrája” (Edward A. Tiryakian) hat: „az a három, amelyik különös jelentőséggel bír a civilizációs változások dinamikájában, jobb híján így nevezhető: keresztény, gnosztikus, pogány”.

Ezek közül a testet a szellem valamiféle tartályának vagy burkának tekintő pogány metakultúra kétségkívül a legszembetűnőbb. Platón klasszikus megfogalmazása szerint: „a lélek igaz mivoltát nem a testtel való közösségtől és egyéb bajoktól elcsúfítva kell meglátnunk, [hanem] ha kiemelkedne abból a tengerből, amelyben most van” (Állam 611 c – 612 a). A szellemétől elválasztott, és bizonyos tekintetben megszabadított test kultuszát ma tömegesen üzik, és egész iparágak állnak szolgálatában – a kozmetikumokat előállító vegyipartól a tömegkultúrán át a hirdetésiparig. A sport négyévenként celebrált kultikus eseménye, az olimpia pedig nemcsak ennek a „metakultúrának”, hanem a globális világkultúrának is a legnagyobb rendezvénye. Ebben a sajátos, a polgári közösségi „civilvallásban” (Robert B. Bellah) az antik és az újpaganizmus találkozik: „a régi és az új olimpizmusnak egyaránt első és lényegi ismérve az, hogy vallás” – jelentette ki Coubertin báró, az újkori olimpiai játékok alapítója, aki azt is szerette mondogatni, hogy az „atléták az izom-erő vallásának papjai”.

Technognózis

A gnosztikus metakultúra jelenléte kevésbé szembetűnő. „A gnoszticizmusnak volt egy hosszú látens periódusa – írja Tiryakian –, amelyből a felvilágosodás idején jött felszínre, a tudományos kutatásban, a tudományos intézményekben és a 19. század megújuló egyetemein talált rá legitimitásának új bástyáira, ahol a gnózis keresése gyakorlatilag minden korlátozás nélkül teret kaphatott.” A gnózis, „a fogalom mitológiája” (Bíró Dániel) szellem és test kettősségén és végsőkig élezett ellentétén alapul. „A gnoszticizmus olyan irányzat, amely rendkívül ambivalensen viszonyul a

teremtett világhoz. A gnoszticizmussal foglalkozó hagyományos vallástörténet ezt az ambivalenciát abból származtatja, hogy a gnosztikusok mindig is elutasították az anyagi teremtett világot” (Tiryakian).

A gnózis művelésének legfőbb területe ma a tudományos-technikai magaskultúra: „A tudományos világgép gnosztikus jellegű – írja Peter Koslowski filozófus –, és a természettudományokban a kutatás »anyagtalansága« meg végbe.” Ez a távolodás az anyagtól és a testektől nemcsak a tudományokban figyelhető meg. Az immateriálizálódás széleskörűen a komputer technológia révén terjed. A számítógépek virtuális valóságában egyre inkább a hordozójától – és tartalmi differenciáitól – egyaránt megszabaduló mitikus szellem, az információ válik uralkodóvá.

„A szellem és test szétválasztása kulcsmozzanata a felvilágosodás világnézetének, és formálja annak, ahogyan magunkról és a világról gondolkodunk – írja Simon Penny – A computer-diskurzus közvetlen és messzemenően konzervatív leszármazottja ennek a világnézetnek, mely a technika pragmatizmusa révén még extrémebb lett.” Ez a függetlenedés a közvetítő közegektől és az anyagtól a technognózis képviselőinél a testtől való megszabadulás reményét kelti. Peter Weibel művész, kurátor és teoretikus, az európai technodiskurzus egyik meghatározó személyisége például egy beszélgetés során annak a reményének adott hangot, hogy a technológiai fejlődés előbb-utóbb „megszabadítja a testétől”. A robotikus Hans Moravec pedig írásaiban olyan jövőt jósol, melyben az ember leválik biológiai bázisáról, a személyiség szoftverre helyezhetővé és tetszőlegesen másolhatóvá válik, ami mellesleg a halhatatlanságát is garantálja. Moravec jóvondulói nem maradnak meg a technológia határain belül. A küszöbön álló fejlődés technikai kilátásai mellett különösen figyelemre méltó az a realizmus, amivel a várható gazdasági és a szociális összetevőket is tekintetbe veszi. Leírásában a fantasztikus irodalomra jellemző toposzok éles kontúrokat kapnak, és olyan részletkérdések is felmerülnek, mint a konkurencia várható hatása, valamint mindezek adózással történő szabályozása stb.

Abban a jövőben, melyet az évtizedenként nagyságrendekkel növekvő komputerkapacitás alapján kalkulált, az utolsó testtel bíró emberpéldányok már csak természetvédelmi övezetekben fognak élni. A többiek, „a cybertér mátrixa számára megnevesített öreg testek egymással össze lesznek kötve, és a tiszta szoftverre átalakult szellem tetszőlegesen vándorolhat köztük. Ha a cybertér hatalmasabbá válik, akkor fölényre az anyagi testek fölé a nyers kiterjedés frontján is átűtő erejű lesz” – állítja Moravec, akit mindennek ellenére mégsem lehet fantasztának tekinteni, lévén a legnagyobb amerikai robotlaboratórium alapítója és ma is tevékeny munkatársa Pittsburghben.

A komputer technológia fejlődési iránya és sebessége láttán máris úgy tűnik, hogy víziója kezd valóra válni. Így például az „általános átszellemülésről” szóló jóslata – miszerint „a nyers anyag átalakulásának expanzív hullámfrontját egy sokkal gyorsabb hullám éri be, ami mindent cyberterré alakít; végül egyetlen áramló szellemmé válik minden” – egy területen máris megvalósult. A '80-as évek második felében a nagy tőzsdék komputer-összeköttetése révén kialakult a globális elektronikus pénzpiac, és az ott forgatott virtuális pénz „a menyekbe ment” (Peter L. Wilson). Azóta ennek a virtuális pénznek az „áramló szellemen”, likvid „hullámfrontja” egyre erőteljesebben befolyásolja a „reálszférát”: a valódi pénz mozgásán keresztül

közvetlenül hat a gazdaság folyamataira, a „nyers anyag átalakulásaira”.

A keresztény test

Hans Moravec, akárcsak Peter Weibel, Ausztriában született, ahol a testmegvetés tradíciójából, illetve annak elutasításából sajátos kultúra alakult ki. Azok az esetek, amelyek Freudot mélylélektanának kidolgozására készítették, éppúgy erre utalnak, mint korábban Kraft-Ebbing *Psychopathia Sexualis*ának kórkörképe, vagy később, a bécsi akcionizmus művészeinek testakciói és testművészete. (Egyéb-ként a bécsi akcionizmus névadója is a csoporthoz tartozó Peter Weibel volt.)

Az osztrák kultúrában szélsőségesen megnyilvánuló testfelfogás kialakításában azonban nemcsak, és nem is elsősorban a gnózinak, hanem a modernséget meghatározó harmadik „metakultúrának”, a kereszténységnek van döntő szerepe. [Későbbi működésük során a bécsi akcionisták a keresztény kultuszt, illetve egyes elemeit tematizálták: Hermann Nietsch, főként Orgien-Mysterien Theaterének előadásában, Arnulf Rainer corpus-(ön)ábrázolásaiban.]

A kereszténység ugyan eredendően nem „népi használatra szánt platonizmus”, mint Nietzsche vélte, a test-szellem dualizmustól mégsem maradt mentes. Kétezer éves története során a test olyan értelmezései alakultak ki, amelyek egészen szélsőséges, olykor a test mortifikálásának, a meghalasztásának kívánalmáig menő kettősséget mutatnak. Noha ezek hatása máig érvényesül, mégsem ez a kereszténység. A követés tengelyében ui. kezdettől fogva a *megtestesült* és feltámadott Krisztus áll: a kora keresztény időkől kezdődően az keresztény, aki „vallja, hogy Jézus Krisztus testben jött el” (János 1. levele 4, 2.). János evangéliuma pedig azt tudatja, hogy „az Ige testté lett, itt élt közöttünk” (1, 14.). Később – a 3. és 4. század teológiai vitái nyomán, a nikaiai és konstantinápolyi zsinatok óta – a kereszténység hitvallása a testté léttel együtt járó teljes emberi természetéről is szól. A *credonak* ez a része arra reflektál, hogy Krisztus nem felölthető és levethető látzattestben élt, hanem valóságos ember is volt. Ezt különös nyomatékkal említik azok a tudósítások, amelyek a feltámadása utáni megjelenéseiről szólnak. A legrészletesebben leírt esetben, a Tibériás tavánál történt találkozás során sem testetlenül mutatkozott meg tanítványainak. (Mi több, tűz mellett, hallal és kenyérral várta őket.) Jól lehet teste ekkor már a felismerhetőség határáig transzformálódott, de mégiscsak identikus test volt. (János ev. 20, 21.) Az átszellemlélt test ténye és értelmezése későbbi követői számára gyakran megoldatlan nehézséget jelentett. Noha Pál a testről mint a „szellem templomáról” (hagion pneumatosz; 1 Kor 6,19) beszél, a hangsúly-áthelyeződés első jelei szellem és test kapcsolatának megítélésében nála mutatkoznak, aki később csatlakozik a tanítványokhoz, és nem szemtanúja a Feltámadott testének. (Figyelemre méltó e tekintetben Wittgenstein észrevétele: „A forrás, amely az evangéliumokban oly nyugodtan, tisztán csörgedez, mintha habot vetne Szent Pál leveleiben”.)

A korai kereszténység évszázadaiban a test teológiájában fokozatosan a sivatagi szerzetesség, valamint a (neo)platonizmus dualizmusa és testmegvetése jutott érvényre. Döntő hatásúvá 4. század végének ún. origeniánus vitája vált. „A test szerepéről folytatott „éles és súlyos, de jelentőségéhez képest alig vizsgált teológiai vitának azon-

ban nem annyira az alexandriai Origenészhez volt köze – írja a test teológiájának történetéről Geréby György –, mint Evagriosz Pontikoszhoz, az egyiptomi sivatagok közösségeinek felmérhetetlen hatású teológusához. Evagriosz radikális eszméit az ortodoxia elvetette, de a gyökér, amelyből kisarjadt, megmaradt [...]; változatos formában továbbélő hagyományként még ma is zavart kelt.”

A megtestesülésnek a szellem-test törésvonalon felül-emelkedő, és a legtágasabb távlatot nyitó értelmezését, ugyancsak a 4. században, Szent Athanasziosz fogalmazta meg: „Az Ige testté lett, hogy az embert az istenség befogadására képessé tegye.” A megváltásnak ez az értelmezése a test „felemelését”, „emancipálását”, átszellemlélti képességének a végsőig menő kiterjesztését jelenti. Ez szellem és test szétválasztásának, alá- és fölérendeltségi viszonyának, addigi hierarchiájának felszámolását jelenti, ami a keresztény testkoncepción túlmenően a mai szellemi folyamatok szempontjából is meghatározó jelentőségű. Erre Hannes Böhringer filozófus a *Későpolgári műipar* kapcsán mutat rá: „A megtestesülés, a szolgálai alakot öltött Isten a spirituális igazgatás lehetőségének alapfigurája és feltétele: áthatása uralásnak és szolgálásnak, fentnek és lentnek, létteltségnek és ürességnek, gazdagságnak és szegénységnek, végtelennek és végesnek. A magas és mély hierarchiájának ez a megfordítása adja meg a lehetőséget a modern művészet számára, hogy a magasztost az alacsonyban, az összetettséget egy egészen szokványos és észrevétlen dologra történő redukció révén érzékelje és ábrázolja.”

A képmás

A test elvetésének eszméje a kereszténységben, a különféle ezoterikus és filozofikus dualizmusok mellett, „abból merítette erejét, hogy a kereszténység spiritualizálta a megváltás értelmét” – írja Geréby. (A szélsőségesen e világi, praktikus zsidó messiásfogalomhoz képest az Újszövetség messiása „nem e világról való”-nak mondta országát.) Ha pedig „a megváltás a szellem világában történt, akkor az a világ érthetően fontosabbnak látszhat, mint ez a világ”.

A látszat a dualizmus irányába is nyitott másik alap-probléma esetében, az embernek mint Isten képmásának (Ter 1, 26) kérdésében is felmerül. A hagyományos metafizikai értelmezések többnyire nem tudtak mit kezdeni ezzel a kérdéssel. Csak a keresztény misztikában találkozni olyan megoldással, mint amire a 12. században a profetissa teutonica, Hildegard von Bingen jutott: „Homo est clusura mirabilium Dei.” Az ember Isten végső csodája.

Isten végső csodájának, az ember képmás voltának belátásához részint a 20. század keresztény és zsidó gondolkodása, részint természettudományos felismerései vittek közelebb. Az előbbieket közül talán a legmesszebbmenően a zsidó Emmanuel Lévinas filozófiájában fogalmazódott meg, melyben az ember képmás mivolta magában az arcban, az *arc meztelenségében* mutatkozik meg.

Az utóbbiak közül, nekem úgy tűnik, nem is elsősorban az egyes tudományterületeken elért eredmények, hanem a komplexitás, az összetettség fogalmának felbukkanása a legfontosabb. Ennek nyomvonalán Kotányi Attila nemrégiben a filozófiai istenfogalmak egyikének – Isten „a legnagyobb elgondolható” – analógiájára „a legkomplexebb elgondolható” megfogalmazásra jutott. Eszerint, amennyiben az ember „a legkomplexebb elgondolható” képmása,

akkor ő a „második legkomplexebb elgondolható”. Így értelmezett képmásként mindazonáltal még meglehetősen komplex lények vagyunk.

Mindez számszerűen is megmutatkozik: agyunk – mai becslések szerint – százmilliárd sejt kapcsolatainak szövedéke. Ez a kozmosz általunk ismert legnagyobb komplexitása, amely „kapacitását” tekintve – S. Brunak és B. Lautrop dán kutatók számításai szerint – százmilliószor gyorsabb bármely mai számításonál. Az ilyen adatok persze óvatossággal kezelendők, hiszen „az emberi agyműködést nem lehet modellezni – mondja Vizi F. Szilveszter agykutató –, mert térben és időben hatalmas ugrásokra képes”. Továbbá „az emberi agyban különböző szinteken, különbözőképpen osztályozva kész információhalmazok, döntések állnak készen, és működése során nem az elemi lépéseket járja végig, hanem egyszerűen az elrendezett döntési halmazokból adott esetben csak a legmagasabbrendűeket integrálja”.

Erre való tekintettel Nietzsche Zarathustrája méltán mondja a test megvetőinek, hogy „testedben több ész található, mint legjobb bölcsességedben”.

A test denaturálásának kezdetei

A szellem/test egységének és különválasztott értelmezésének ambivalenciájában mozgó keresztény testfelfogásra a kora újkorban az éles kartézianus szétválasztás cezúrája következett. Descartes metaforikus borotvája akkor még csak a testet és szellemet széthasító koncepciójában, majd pe-

dig (művészeti, főként irodalmi) kánonjának kialakításában bizonyult metszőnek. Máig terjedő következményei azonban már túlmennek a képletességen, és szó szerint húsbametszőek. „Annak lehetősége – írja Simon Penny a testtudásról szóló tanulmányában –, hogy a testet, mint egy illeszthető ruhadarabot szemléljük, mely jóakarató kozmetikai változásoknak, vagy a kozmetikai sebészet rosszindulatú beavatkozásainak van kitéve, zsírleszívás, vagy mellmagnagyobbítás végezhető rajta, a test objektív választását mutatja. Ez csak a test és szellem kartézianus szétválasztása nyomán keletkező kulturális környezetben vált lehetővé.” Descartes persze nem kizárólagos, jóllehet nagy hatású tényezője a fordulatnak. Nem elhanyagolható azonban azoknak a technikai találmányoknak a hatása sem, melyek ennek szemléleti feltételeit megalapozták. Ezek köre a különféle optikai berendezésektől kezdve – egy korabeli könyv címével szólva – *A matematika és mechanika instrumentumainak teátrumáig* (Besson, 1594) terjed. A reneszánsz perspektíva és az emberi tudat 17. századi eredetű tükörmetaforái egyaránt meghatározóak a modern látásmódban. A kora újkori spekulációk és technikák együttesen vezettek a pontszerű önérzékelés és öntudat kialakulásához. Ennek köszönhetően „bizonyos tekintetben önmagunk mellett állunk, és magunkat egy olyan pontnak tekintjük, aki valami kívülről jövőt észlel” – mondja egy beszélgetésben Detlef Linke.

A késő újkori következmények szemrevételezése előtt érdemes visszatérni a kora újkori kulturális környezet változásaira. Ennek nagyszabású körképét Mihail Bahtyin iro-

Ö V A L A T T

...a helyes meder...

Szigorúan bizalmas!
Készült 12 példányban.

Kedves Rákosi elvtárs!

A Magyar Népköztársaság Kiadói Főigazgatósága elküldte Bukarestbe a Kiadói Igazgatósághoz a „Háború és forradalom” című mű kéziratát, – Szabó Pál „Nyugtalan élet” című cikkülésének III-ik kötetét – és kérte kiadónk beleegyezését abba, hogy ezt a könyvet együtt adjuk ki a román–magyar egyezmény keretein belül.

Noha a könyv szerzője, Szabó Pál, az 1917–21-es események leírásánál művészi tökélytel festi le a néptömegek első világháború okozta szenvedéseit, és meleg rokonszenvet tanúsít a magyar proletárforradalom iránt, a kézirat egy sor helyen ideológiai zavarról és a szerző egyes idegen és káros politikai nézeteiről tanúskodik.

Különösen a kézirat azon helyeire szeretném felhívni a figyelmet (205, 308, 340 stb. oldalak), amelyek a román–magyar határ kérdését érintik. Az a teljesen világos kép alakul ki, hogy a könyv szerzője erős nosztalgia érez Erdély iránt.

Különösen Szabó Pál ugyanilyen hangulatról tesz tanúságot az Irodalmi Újság ez év október 29-i számában közölt „A holnap városa” című írásában is.

A szerző ezt a kérdést oly módon tárgyalja, hogy azzal elősegíti a sovínista és nacionalista érzések ápolását és szítását.

A kéziratokat a helyesírási hibákhoz híven közöljük. Lelőhely: Országos Levéltár 276. fond 65. csoport 333. őrzési egység. Közreadja: STANDEISKY ÉVA.

Hogy „meggyőzőbbé” tegye véleményét, a szerző könyvében még az Ön nevét is felhasználja.

Egy ilyen nézeteket tartalmazó könyv kiadása olyan benyomást kelthetne a közönség körében, mintha a Magyar Népköztársaság és a Román Népköztársaság között nézeteltérések lennének Erdély kérdésében. Pedig ezt a kérdést véglegesen eldöntöttük már, ami a békeszerződésben rögzítve van. S kiderül, hogy annyi év után is akadnak olyanok, akik életre akarják kelteni a román és a magyar reakció „aranykorát” azét a reakcióját, amely a múltban egymás ellen uszította a népeinket, hogy kizsákmányolja és elnyomja azokat.

Ez csak a nacionalista és sovínista érzéseket ébresztheti és szíthatja a Román Népköztársaság régi román és magyar értelmiségének egyes köreiben, ami ellentétes volna azon törekvéseinkkel, hogy a román és a magyar nép igaz barátságát és testvéri együttműködését erősítsük.

Csak külföldi ellenségeinknek használna, ha a magyar irodalomban és újságírásban olyan eszmék terjednének, amelyek a közönség körében azt a benyomást kelthetnék, hogy bizonyos nézeteltérések vannak országaink között.

Meg kell mondanom, hogy a régi értelmiség egyes elemei nálunk is elégedetlenek és azt követelik, hogy „szabadon” írhasanak, bármiről bármilyen formában, gyakran hivatkozva különféle a Magyar Népköztársaságban kiadott művekre, amelyeket mint a magyarországi „sajtószabadság” példáját tüntetik fel. Ezek az elemek igyekeznek nyíltan fellépni egyes magyarországi írók és újságírók nacionalista nézeteivel kapcsolatban, természetesen szintén nacionalista álláspontból.

Mi határozottan visszautasítjuk a nacionalizmus és a sovínizmus bármely jelentkezését és intézkedéseket fogyanatosítunk annak hordozóival szemben, s ugyanúgy fellépünk a rothadt liberalizmus bármely tendenciája ellen is.

Képzelve csak el Rákosi elvtárs, mi lenne, ha a mi sajtónkban is helyet kapna a Román Népköztársaság egyes íróinak vagy újságírói-

dalomteoretikus alkotta meg Rabelais-monográfiájában. Könyvében kimutatja, hogy rövid idő alatt, finom fogalmi eltolódások sorozatán keresztül, a test vérből rabelais-i ábrázolása hogyan adja át a helyét egy attól meglehetősen elütő – és kötelező érvényű – felfogásnak: „Az újabb kori kánon legfőbb jellemzője, hogy a test benne mindig tökéletesen zárt, kész, befejezett, éles körvonalaktól határolt, legömbölyített testként jelenik meg, a tekintet mindig kívülről esik a testre. A kifelé irányuló elhatárolódással egyidejűleg hasonlóan éles elhatárolódás megy végbe »befelé« is: bezárulnak a test belsejébe vezető nyílások is. Ennek a zárt, egyenletes testfelületnek az a lényege, hogy hártárt képez az egyén teste, és a többi test, illetve a külvilág között. Az így elhatárolódott, pontszerű test és életfolyamata önmaga számára »természetellenessé«, távolivá vált, és elveszítette közvetlen összefüggését a társadalmi élettel, és a kozmosz teljességével.”

A természet eltávolítása

A test denaturálására törekvő része a természet denaturálási kísérletének. Ez az újkort alapjában jellemző folyamat, melynek során a természettapasztalatot és a korábbi természetleírásokat a modern tudomány természetképe váltotta fel. A „természet- és társadalomtudományos tudás – mondja Fehér Márta tudományfilozófus – egy olyan világ-leírásra törekszik 300 éve, amelyből a megfigyelő ki van zárva; olyan világkép kialakítására törekszik, amelyben a

látó szem nincs benne”.

A kvantummechanika megszületéséig a megismerés eltárgyasító-távolságtérmető (objektív) és elemző-behatoló (analitikus) tevékenysége, valamint a megismerő kívülrékedése és elkülönülése a modern tudományosság örök feltételének látszott. (Jóllehet alapvető ellentmondását már John Locke megfogalmazta, aki a modern ismeretelmélet egyik megalapozójának számít: „még ha a belsőbe metszünk bele, akkor is csak a dolgok külsőjét látjuk és ezáltal éppenséggel egy új, szemlélhető felületet teremtünk”. Igaz, Locke erre a megállapításra azután jutott, hogy belenézett egy mikroszkópba, aminek 17. századi fel-találása jóval megelőzte az általa láthatóvá tett jelenségek tudományos magyarázatát; erre csak a 19. század második felében került sor.)

Hogy mennyire mélyen átította a természettel kapcsolatos képzeletünket, egész természetképünket a természet tudományos felfogása, azt számomra egy gyermeki kérdés tette nyilvánvalóvá. Nyolcéves lányom egyszer léggömböket fújt fel, majd felületüket megdörzsölve (sztatikus elektromossággal feltöltve) a mennyezet felé dobta. Aztán, az „odatapadó” és minden (nehézkedés)tapasztalatnak ellentmondó léggömbök „csodája” láttán megkérdezte: „ez benne van-e a fizikában?”

Kérdése nyilvánvalóan nem a fizika eredendő értelmére irányult: a görögök *fúzis* szava ugyanis – az emberi alkotótevékenység, a *poiézis* és a *techné* révén előlított dolgokkal és jelenségekkel szemben – azt nevezte meg, ami „magamagától áll elő” (Heidegger). A kérdés az

nak az a törekvése, hogy nyilvánosan vitázzanak Szabó Pál nacionalista tendenciákkal terhes műveivel?

Ezenkívül a szerző regénye számos helyen nyíltan kifejtett paraszti tendenciával rajzolja a parasztság egyes vonásait és társadalmi szerepét.

Az osztrák–magyar hadsereg vereségét is mindenekelőtt azzal magyarázza, hogy ez a hadsereg soknemzetiségű volt, nem pedig azzal a ténnyel, hogy a katonák nem akartak harcolni egy igazságtalan, számukra idegen háborúban.

A csendőrség gazdasági intézkedéseiről és a kolhozokról alkotott elképzelések közötti hibás és káros gondolat-társítás és a kézirat egyéb elemei szintén a szerző bizonyos ideológiai zavaráról tanúskodnak.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy a szerző Tisza István és Vajda egyes tetteit úgy írja le, hogy ez népszerűsítheti országaink történelmének e sötét alakjait.

Végül a könyvben kedvező fényben van feltüntetve bizonyos Zeller Lajos, mint olyan pártember, aki annakidején kedvező ideológiai befolyást gyakorolt a szerzőre. De lehet, hogy a szerző nem tudott arról, hogy ez a Zeller Lajos később az osztályellenség szolgálatába lépett és öngyilkos lett, hogy elkerülje a felelősségvönást árulásáért.

Mellékelten küldöm a szóban forgó könyv kéziratát, néhány helyen aláhúzva.

Úgy vélem, hogy hasznos volna még egyszer figyelmesen elolvasni az egész kéziratot.

Eltvársi üdvözléssel:

Bukarest, 1955. november 12.

G. Gheorghiu Dej sk.

[Kézirat:]

L. kult. O.
Titkos!

Rákosi e-nak!

A KV Kulturális és Tudományos osztálya, valamint a Népművelési Minisztérium komoly hibát követett el, hogy nem hívta fel a párt vezetésének figyelmét a Gh. Dej e. levelében említett nacionalista momentumokra.

Nálunk a kiadás terén nagy a liberalizmus.

Szabó Pállal meg kell beszélni valakinek, hogy javítsa ki a kéziratot.

XI/21-én

Gerő Ernő

(Készült 7 példányban)

Rákosi Mátyás elvtársnak

a Magyar Dolgozók Pártja K.V. első titkára

B u d a p e s t

Kedves Rákosi elvtárs!

Köszönöm szépen Önletraajzom, a „Nyugtalan élet” című munkám III. kötetére tett észrevételeidet. Személyed és az egész életed iránt való tiszteletem és megbecsülésem következményeként természetes, hogy azonnal bementem a kiadóhoz és elkértem tőle a korektúrát. Mert hiszen a könyv még nincs könyvé formálódva, tehát nem jelent meg.

Nem az én igazolásomra, hanem az igazságnak megfelelően közlöm, hogy a kifogásolt részek egy részt már a korektúrába sem kerültek be, mint ahogy a még meg nem szerkesztett, tehát még nyers kéziratban benne vannak.

Írói és általános emberi magatartásom, származásom, helyzetem szinte teljesen kizárja azt, hogy én a legcsekélyebb elfogultsággal is vi-

volt, vajon a különös jelenségnek mai fűzisz-felfogásunkban helye van-e? Benne rejlik-e a természetképünkben, és összefér-e vele? Vagy csak általunk végbevitt átalakításáról, alkalmi felfüggesztéséről, valamiféle varázslatról van szó.

A természet „természetesége” azonban korántsem csak egy gyerek számára kérdés: „a természet – írja a tudomány-filozófus Paul Feyerabend –, miként azt a tudósaink leírják, egy olyan műalkotás, mely általuk folyamatosan bővül és átalakul. Vagyis egy olyan artefaktum, melyet tudós-művészek generációi alkottak egy ismeretlen tulajdonságú, hol engedékeny, hol pedig ellenálló anyagból.” A világ varázstanítás, racionális értelmezési rendszerekbe fogása, és funkcionális kezelése révén a természet egyre távolabbra kerül. Paul Virilio az új technológiák kapcsán arról beszél, hogy „a realitás egésze vált művészetté. Egy virtuális valósággal dolgozó villamosmérnök számára a teljes valóság művészetté vált. Lehetősége van arra, hogy a realitást alávesse a virtuálisnak.”

Hogy a természeti realitás leválasztása és eltávolítása ma mennyire sikeres a napi életben, azt egyes német biztosítótársaságok gyakorlata mutatja: újabban olyan nyári gyerektáborokat támogatnak, melyekben a résztvevőket elemi természeti tényekkel ismertetik meg; például azaz, hogy a lábasból kijövő gőz forró, vagy hogy a vörösen izzó tárgyak, akár csak a nyílt láng, fájdalmat és égési sebeket okozhatnak.

Am a természet ilyen biztonságtechnikai megközelítése éppoly kevésbé vezet az ember természetbe ágyazottságának megértésére, mint más közkeletű technikai módozatai: „Mi, mai emberek – írja Paul Olchváry amerikai író –, mindnyájan, akik nem szálltunk ki a technikai és gazdasági fejlődés, az egyre hatékonyabb kommunikáció stb. műkuskerekéből – tudatosan és természetellenesen abban a reményben igyekszünk megérteni a természetet, hogy megkülönböztethessük magunkat tőle. [...] Azt képzeljük, hogy a természet a miénk. A tulajdonunk.”

A természet csodája

A műtárgyként felfogott természet, és a természetesnek tekintett műtárgyak megkülönböztetés nélküli keveredése korántsem új keletű. Leibniz kortársairól írja *Új rendszer* című munkájában, hogy „összekeverték a természetes dolgokat a mesterségesekkel, mert nem voltak eléggé fennkölt fogalmaik a természet fenségéről”. Az utóbbi évek diskurzusaiban ugyan újra felbukkant a fenséges fogalma, a megkülönböztetéshez azonban ma mégoly fennkölt változata sem elegendő, mivel a mesterséges is a fenséges jegyeit mutatja: „a technika most magára öltötte az üresség köpenyét, és így még inkább képes a fenségest magához kötni és bekebelezni” (Jeremy Gilbert-Rolfe).

A mesterséges fogalmánál e pontban számomra a meg-

seltetnek a román nép iránt. Gyermekkoromban, legénykoromban, katonakoromban igen sokat voltam a román nép fiaival egysorban, feleségem román származású, apai nagyanyám is az volt, s később, írói koromban már tudatosan munkálkodtam a magyar s román nép barátságán. Nem hiszem, hogy igazabb és művészileg sokkal jobban ábrázolt alakjai lennének a mi irodalmunkban román emberekkel, mint az én munkáimban. Legutóbb az Árgyelán családot rajzoltam meg a „Hajdu Klári” című ifjúsági regényemben és az ebből készült színdarabomban. De Monok Togyer ott van az „Új föld”-ben is.

Azok közé az írók közé tartozom, akikben írás közben szédületes bonyolultságban zúg át az egész világ: múltak, történések, sorsok, emberek, szinte rámszakadnak és minden erőmre szükségem van, hogy a helyes mederbe tudjam terelni ezt a bő áradást. És én azt hiszem, hogy ez az igazi írás. A román elvtársakhoz eljuttatott másodpéldány olyan kézirat, ami egyáltalán nincsen kijavítva. Én éppen olyan bizalommal adtam oda a román elvtársaknak a nyers kéziratot, mint a mi kiadóinknak hogy szoktam.

Írói módszerem az, hogy a nyers munkát adom le a kiadónak, s miután az elolvasta, elfogadta, ülök le és csiszolom, szóval, megérlelem. Önéletrajzom előző két kötetét is ilyen formában jutattuk el a román elvtársakhoz, ők továbbították hozzám észrevételeiket és nem volt semmi baj. Én azt hittem, hogy most is így történik. Nem így történt, de én nem tehetek róla.

Ismétlem, hogy az Irántal való mindég tartó becsülésem és tisztelem jeléül a beszélgetésünk után a nyomdai korektúrából is tovább csináltam történet. A 48. oldalon a 3, 4, 5, 6, 7, bekezdést töröltem. A 167 oldalon töröltem a kifogásolt résznek még meglévő maradványait. A 247 oldalon a 4, 5 bekezdést szintén töröltem.

Az önéletrajzi munkám kötetében is, mint sok más munkámban még, természetesen erős, de logikus, és józan kritikát mondok az akkori fent álló uralkodó társadalmi rendről s hogy a korabeli román uralkodó úri társadalmi rendről ne mondjak semmiféle kritikát, azt

szinte lehetetlen. Persze csak ott és annyira, ahol a mi viszonyainkat nem tudom másként éreztetni. És én azt hiszem, hogy ezzel nemhogy ártanék közös ügyeinknek, hanem segítek vele. Hiszen minden írásnak csak akkor és úgy van értelme, ha a valóság és az író erejéhez mérten meg van benne a segítő szándék.

A Cellér figurájára vonatkozóan: ez az ember fiatalkorában nagyon belé tartozott az én családos életembe, így az én életembe s a várad de általában az erdélyi részi munkásmozgalom hőskorába is. A harmincas évek derekán húgom elvált tőle, újra nősült s így természetesen kilépett abból a körből, ahol az én letem ment, vagy mende-gélt és valószínű, hogy már ekkor, vagy ezután, kilépett a társadalmat formáló történelemből is. Ma még nem hiszem, hogy ezen időn túl sokat foglalkoznék vele, majd további munkám folyamán, vagy ha igen akkor meg kell ismernem az azutáni életét.

S végezetül szeretném szíves figyelembe ajánlani, hogy az önéletrajzom első kötetében én nem akartam egyáltalán semmilyen marxista értékelést belevinni. Mi sem lenne annál könnyebb, mint most mai szemmel és írói eszközökkel azt bizonygatnám, hogy én milyen marxista voltam fiatal koromban s hogy milyen tisztán láttam a társadalmi és gazdasági erők összefüggésében. Én ezt nem tehetem meg. Mert hazudnék. Minden erőmmel azon voltam és vagyok, hogy az akkori egyéniséget vázoljam meg, az akkori népről, parasztokról, helyzetéről, sorsról beszéljek, lehetőleg az akkori szemmel. Marxista értékelést, és határozott és a tőlem telhető tiszta szemléletet majd csak akkor adom, ha elérkezem, legalábbis a tegnaphoz. De ehhez persze sok idő kell, sok álmatlan éjszaka és sok nyugtalan éra.

Mellekkel küldöm a tördelést és nagyon kérek, hogy mihamarabb küld vissza, mert már így is nagyon elhúzódtott a könyvnek a kiadása.

Még egyszer köszönöm fátározásodat, mindenkor nagyon szívesen fogadom megjegyzéseidet és tanácsaidat.

Tisztelettel és szeretettel köszöntlek:

Szabó Pál sk.

különböztetésre alkalmasabbnak tűnik a másik ellentétes fogalom, a természetellenes fogalma. Amennyiben ui. nem elhasznált összefüggésében, az emberi magatartásokkal kapcsolatban vesszük tekintetbe, hanem egyenesen a természetessel vetjük össze, akkor egy meglepő alapponást tesz nyilvánvalóvá: a természet „természetellenességét”. Azt, hogy a természet léte egyáltalán nem magától értetődő, azaz „természetes”.

Ezt a problémát hagyományosabb filozófiai formában már Leibniz, majd pedig Heidegger is felvetette: „Miért van egyáltalán létező, nem pedig inkább Semmi?” A kérdéssel azonban súlyos ontológiai kiélezettség nélkül is találkozhatunk olykor; lételmélet helyett a közvetlen tapasztalat élményszerű talaján: a rácsodálkozás nyomán. Csodálkozás – csoda nyomán támad. Csodáról rendszerint akkor esik szó, amikor a „természetes”-nek tapasztalt váratlanul és megmagyarázhatatlan módon kibillen, és valamilyen módon a csoda megtapasztalója számára a visszájáról mutatkozik meg. Ezek az alkalmi csodák, miként minden más egyetlen csodán: a világ létén alapulnak. „Nincs ugyanis olyan szükségszerűség – írja Hans Jonas a halhatatlanságról és a mai egzisztenciáról szóló írásában –, hogy egyáltalán világ legyen. A lét ténye a misztériumok misztériuma”, az egyetlen misztérium, az egyetlen „csoda”. Egyik töredékében Wittgenstein is erről beszél: „A természet csodája. Mondhatnánk: a művészet megmutatja nekünk a természet csodáját.”

Poszthumán és más perspektívák

A '90-es évek első felében Európa és Észak-Amerika néhány nagyvárosában *Post Human* címen bemutattak egy nagyszabású kiállítást. A kiállított tárgyakból és a közreadott dokumentációból rendkívül élesen rajzolódott ki az emberi test és a kulturális környezet kölcsönhatásának, a test megjelenésének és identitásának mai problematikája. A kontrasztot a testnek a művészetén kívüli megjelenítéséről adott körkép is felerősítette. Ebben az esendő, sebészeti beavatkozásoknak kitett, esetenként komikus helyzetekbe hozott, vagy felstilizált, mediálisan megcsillogtatott testek egy technikai közeg műlékszereplőiként jelennek meg. A poszthumán főszereplője ugyanis a technika: „a technika alapján véve akkor válik poszthumánna – írja J. Gilbert-Rolfe festő és művészetelméleti –, amikor bizonyos távolságot ér el eredeti identitásától, a test meghosszabbításától, és ténylegesen egy új testet talál fel, mely viszont az emberi test számára válik példaképpé”.

Az egyes kiállított művek esetében a poszthumán jelleg eltérő hangsúlyokkal, az ironikustól a tragikusig terjedő értelmezésekben jelentkezett. Csaknem egyöntetű volt azonban a példaképszerűvé vált technikai-funkcionális testfelfogással szemben az ellenkező álláspontok képviselői: visszanyúlás a test természeti referenciáira, életfolyamatainak tényeire, a testtapasztalat töredékességére, és a test helytelenségére a technokultúra tárgyrendszerei közepette. A '80-as évek második felétől kezdődően a képzőművészetben újra hangsúlyossá vált a test váladékainak ábrázolása, illetve megjelenítése, a '90-es években pedig maga a test vált kitüntetett tárgyává – méghozzá sérülékenységében, töredezettségében, elesettségében. Számomra különösen néhány nőművész munkássága tűnik e téren

kiemelkedőnek: Cindy Sherman, aki korábbi munkáiban főként az identitás, illetve megváltoztathatóságának kérdésével foglalkozott, újabban a test különféle torzóit, fragmentumait ábrázolja. A test töredékessége Kiki Smith több művének is témája, ebben az összefüggésben mégis a test természeti folyamatait felmutató művei figyelemre méltóak. *Történet* című plasztikájában egy négykézlábra ereszkedett emberalakot ábrázol, aki kötélszerűen elnyúló ürülékét látszik maga mögött húzni. A művésznő munkái a testből kiváló, elszakadó, lenövő partikulumokra, közvetve pedig az önazonosságra kérdeznek. Orlan, francia művésznő magát a testet, a tulajdon testét tekinti alakítható műnek: időről időre sebészeti műtétek sorozatain keresztül alakíttatja át az arcát. Olyan tárgyként kezeli saját testét, amelyen mindenféle formáló műveleteket lehet végezni. (Az egyébként egyetemi tanárként működő Orlan részéről ez művészi reflektálásnak, alkotó-alkító reagálásnak tekinthető arra a folyamatra, melynek során a test kozmikus dimenziója helyébe a kozmetikus került.)

A művészet ezekben az esetekben mondhatni a visszájáról „mutatja meg nekünk a természet csodáját”. A technika jellemzőjévé vált tökéletesség- és szépségeszménnyel – és az emberi testre is kiterjesztett érvényességével – szemben a nyers, torz, megütköztető jellemzőket helyezi előtérbe. Szociális és természeti környezetének kiszolgáltatottságán keresztül mutat rá korántsem nyilvánvaló tényére: természetes létére, „a természet csodájára”.

Esendő test

Testem, miként mindannyiunké, a külvilágnak és belső világának kitett, kiszolgáltatott test. Ha mégannyira is urának hiszem magam, cserbenhagyásra hajlamos: bármikor fölmondhatja a szolgálatot. Hiába vélem, hogy hatalmam van legkisebb rezdülései felett, magas komplexitású belső rendszerei éppoly sérülékenyek, mint amilyen mértékben a külső környezet veszélyezteteti integritását.

A test sebezhetősége, fájdalmai, és halála az, ami az el-távolítására irányuló törekvések hátterében áll. Ma sokak számára mindezek felszámolása és meghaladása a technikai fejlődés reális távlataként jelenik meg. Az élet rejtélye tudományosan megoldódni látszik. Holott a földszerte zajló folyamatok éppen az ellenkezője, feltételeinek felszámolása felé mutatnak: a „technika az élet egészére veszélyessé válik itt a Földön, az élet lakóhelyén” – állapítja meg Hans Jonas *Szellem, természet és teremtés* című tanulmányában, az élettudományok művelőinek sokaságával összhangban. A *Phenomenon of Life* filozófusa azonban nem is ezért méltó megkülönböztetett figyelemre, hanem a test-szellem kettősségén túlmenő életértelmezése miatt: „nincs olyan közös nevező, amely megengedné a »kiterjedés« és a »tudat« egyesítését egy homogén térelméletben, hiába mutathatók fel hozzárendelések. És mégis együtt léteznek, nem csupán egymás mellett, hanem egymással, kölcsönösen befolyásolva egymást, méghozzá kétségkívül a »matérián« és – legalábbis ami az egyik oldalt, a bensőt illeti – a másiktól elválaszthatatlanul”. A vallásban és a metafizikában sokáig a dualisztikus válaszok domináltak. „De a rejtélynek mégiscsak monisztikus megoldása keresendő, minthogy az alanyiség hangja az állatban és az emberben az anyag néma örvényléséből emelkedett ki, és továbbra is ehhez van kötve.”

J E G Y Z E T E K

- Ariés, Béjin, Foucault et al.: *Sexualités occidentales*. Paris: Seuil, 1982.
- Szent Athanasziosz: *Harmadik beszéd az ariánusok ellen*. In: Sz. A. művei. Budapest: SZIT, 1991.
- Mihail Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa, 1982.
- Hannes Böhringer: *Kísérletek és tévelygések*. Budapest, 1995.
- S. Brunak-B. Lautrup: *Neuronale Netze*. Reinbek, 1993.
- Detlef B. Linke: *Hirnverpflanzung. Die erste Unsterblichkeit auf Erden*. Reinbek, 1993.
- Detlef B. Linke: *A testről lemond az ember, s egy szikra a komputerre pattan át* (megjelenés előtt).
- Detlef B. Linke / Adalbert Reif: *„Das Ich und sein Bewusstsein.” Lettre Internationale* (Berlin) 1996/2.
- Robert N. Bellah: *„Civil Religion in America.” Daedalus* 1967/1.
- Bernard Edelman In: *Bio-éthique, ville et citoyeneté*. Cahiers du laboratoire de sociologie anthropologique de l'université de Caen, 1993.
- Gerald D. Fischbach: *„Az elme és az agy.” Tudomány* 1992/11.
- Fehér Márta: *„Ezredvégi beszélgetés.” 2000* 1993/1.
- Paul Feyerabend: *„Natur als Werk der Kunst.” Lettre Internationale* (Berlin) 1996/2.
- Geréby György: *„Szenvedély és feltámadás. Bevezetés a test teológiájába.” Café Babel* 1996/2.
- Jeremy Gilbert-Rolfe: *Das Schöne und Erhabene von heute*. Berlin: Merve, 1996.
- Hans Jonas: *„Szellem, természet és teremtés.” Mérleg* 1996/4.
- Zwischen Nichts und Ewigkeit. Zur Lehre vom Menschen*. Göttingen, 1963.
- The Phenomenon of Life. Towards a philosophical Biology*. N.Y., 1968.
- Peter Koslowski: *Tudományosság és romantika. A szcientizmus, gnoszticizmus és romanticizmus összefüggéséről*. In: *A késő újkor józansága I.* (Szerk. Tillmann J. A.) Budapest, 1994.
- Jaron Lanier – „Reported by Steve Ditlea: Inside Artificial Reality.” *PC Computing* 1989/11.
- Marvin Minsky In: *Liberation*, Suppl. scientifique, 1990. 12. 12.
- Paul Olchváry: *„Igazi amerikai!” 2000* 1997/1.
- Edward A. Tiryakian: *„A modernitás három metakultúrája.” Lettre Internationale* (Budapest) 1996/7 tél.
- Simon Penny: *„Körperwissen, digitale Prothesen und kognitive Diversität.” Kunstforum* 1996/ tél.
- Peter Weibel: *„Ezredvégi beszélgetés”* (megjelenés előtt).
- Ludwig Wittgenstein: *Észrevételek*. Budapest, 1995.

Ha Ön mindig tevékeny, mátol dolgozhat serényen, mobil számítógépen,
 akár repülőgépen, akár utcán, téren, árnyas széken, HÉV-en, égen,
 réten, stégen, vagy éppen a jégen télen: bárhol

PORTOCOM

MOBIL SZÁMÍTÓGÉPEN

Nagy teljesítményű
 multimédia-notebookok
 igényei szerinti összeállításban,
 számtalan kiegészítővel, 3 év garanciával,
 saját szervizzel, oktatással, lízinglehetőséggel és
 biztonságot nyújtó kereskedelmi szolgáltatásokkal.

IFABO: A/110/D
 INDUSTRIA: A/207/D

PORTOCOM RT.
 A NOTEBOOK SPECIALISTA

Budapest XI., Ballagi Mór u. 14. Tel.: 203-9269 203-9276 203-9277 <http://www.portocom.hu>

Bölcsészet a bábeli könyvtárban

HORVÁTH IVÁN

A Művelődési és Köznevelési Minisztérium azt tervezi, hogy fölállítat egy nagy, központi számítógépet, azt összekapcsolják az összes magyar gimnáziummal, és arról fogják szolgáltatni mindazt, amit a Nemzeti Alaptanterv tartalmaz. Ezzel a tervvel összefüggésben íródott (még tavaly) az alábbi följegyzés.

Kevesen látták előre az új reneszánsz eljövételét. Legtöbbször még a hivatásos jövőbelátók, a tudományos-fantasztikus történetek szerzői sem. Úgy képelték, hogy a mesterséges értelem kutatásának vívmányai olyan robotok lesznek, amelyek az emberfajjal szemben ellenséges vagy baráti érzelmekkel viselkednek. Nem gondolták, hogy a Világháló lesz az első eredmény, hogy a mesterséges értelem semmivel sem lesz mestersége-sebb a ceruzánál, hogy a hálózatba kapcsolt milliányi számítógép nem barátjává vagy ellenségévé, hanem éppúgy részévé válik a személyiségnek, amiként a könyv vagy a szemüveg.

A számítógép a maga ötvenéves története alatt hozott néhány változást az emberiség életében, de nem alapvetőket. Most úgy látszik, a Hálózat teljesen újrírja a művelődés egész világát. A 21. század diákjai máshonnan szerzik meg tudásukat, és más tudást szereznek meg, mint annak idején mi.

Jó ideje csökken már az írásbeliség szerepe a művelődésben, sőt a műveltséget magát is egyre kevesebbre becsülik. A sokcsatornás ismeretközlési eljárások megjelenése a bölcsészet szempontjából előnyökkel és hátrányokkal jár. Új művészeti ágak keletkeznek a hangszobrászattól az olyan mozgóképes történetig, amelynek a felhasználó egyúttal társszerzője és főszereplője. A személyre szabott műsorral jelentkező, nagy felbontású, térhatású, távolba látó a szórakoztatásnak szinte ellenállhatatlan műfajait teremti meg. Az írni- és olvasnitudás lassú visszaszorulása aligha marad abba.

Ezenközben óriási erőfeszítéssel folyik a művelődés lehető teljes emléktárájának, a tudomány, az irodalom, a zene, a képzőművészet alkotásainak, a történelem forrásainak átírása a nyomtatott betű közegéből a számjegyjelölésű közegbe. S a kiválasztottak magukévé tehetik a világkönyvtár és a képzeletbeli múzeum végtelen gazdagságát.

Feladatunk előmozdítani, hogy mennél több diák élni tudjon e második lehetőséggel. Építsünk evégett egy hatalmas számítógépes rendszert, a tudás afféle Tárházát, mely álljon rendelkezésére minden magyar gimnazista (és persze egyetemista) diáknak. Nos, a bölcsészeti tárgyak szempontjából milyen legyen ez a Tárház?

1. Neveléstani módszer

1.1 Van tanár, aki tanít, és van, aki hagy tanulni. A Tárház e második csoportba tartozik. A legfontosabb ismeret, amelyet közvetít, az arra való készség, hogy a tanuló egyedül is eligazodjék a hálózatok útvesztőiben. A Tárház önállóságra nevel.

1.2 A diáknak mindig szüksége van egyszerűsített képletekre, a történeti tudományokban is. Am célját téveszti az olyan tanítás, amely nem képes a további részleteket firtató kérdésekre megfelelni. Az *ad usum Delphini*, az ifjúság számára való átdolgozás, az oktatási szakanyag készítése, a népszerű átírat csak akkor helyénvaló (és csak akkor engedélyezhető), ha egyúttal hozzáférhető az eredeti forrás is.

1.3 A Tárház irodalmi és történelmi anyaga soknyelvű legyen. A bölcsészetben nem várható az angol egynyelvűség kialakulása.

1.4 Aki a hálózaton kalandozik, gyors ismeretszerzésre törekszik. A szövegek ritkán haladják meg az egy lapnyi terjedelmet, a bélyegméretű képcskék gyorsan betöltődnek. Nos, a bölcsészet tárgyai általában nem ilyenek. A *Máté-passiót* nem tudjuk két óra alatt magunkévá tenni. A *IX. szimfónia* és a *Háború és béke* nem multimédiás alkotások. S ha a róluk szóló oktatási segédanyagot telehalmozuk is hiperszöveges kapcsolatokkal, a műveket magukat akkor is hagyományosan kell befogadnunk. Ebből fakad az oktatási segédanyagokkal szemben megfogalmazandó ama szigorú követelmény, hogy e segédanyagoknak (akár hiperszövegesek és multimédiások, akár nem) kifejezetten a hagyományos befogadói eljárásokat, a sok órán keresztül történő olvasást, képnézést, elmélyült zenehallgatást kell előmozdítaniuk. S ha netán a feladat nehezen megoldható vagy épp megoldhatatlan, még az sem lehet ok arra, hogy megfelelkezzünk erről a célról.

1.5 Az elsődlegesen a gimnazistákat szolgáló Tárházat nemcsak az egyetemistától, hanem a gimnáziumi tanártól sem szabad elrekeszteni. Őt sem foszthatjuk meg a felkészülés leghatékonyabb eszközeitől. Sőt: a nagyon eltökélt felhasználó lelhesen akár még kutatási terepre is a Tárházban. Újra vissza kell térni azokhoz az időkhöz, amikor a gimnáziumi tanárok java még doktorátust szerzett, és né-

hány közlemény erejéig kivette a részét a tudományos kutatás feladataiból.

2. Milyen legyen a Tárház?

2.1 A számítógépet a bölcsészetben régebben (1949) alkalmazzák, mint a legtöbb természettudományban. Nincs is ezen semmi csodálkozni való. Szemben például a matematika vagy az elméleti fizika egyes kérdéseivel, a történeti tudományokban nincs olyan terület, ahol mellőzhető lenne a számítógép, hiszen a történetész nem mondhat le a teljes tudható tudás birtoklásáról.

2.2 A pontos természettudományok ritkán foglalkoznak olyan jelenségekkel, amelyeket nem lehet megismételni. A történeti tudományok épp fordítva, főleg az egyszer volt dolgok megismerését tűzik ki céljukul. A Tárháznak ezért elvben bizony tartalmaznia kellene a múlt minden emlékét. Az adatok túlnyomó részének bevitelére bölcsészek fognak igényt tartani.

2.3 Sem az adatbevitel, sem az adatok karbantartása belátható időn belül nem zárulhat le.

2.4 A bölcsészeti adatbázisok építésében Magyarország a hetvenes évek óta a világ élvonalába sorolható. Helyes, ha a Tárház épít a már elért eredményekre és tapasztalatokra.

3. Milyen adatbázisok felelnek meg a Tárház céljainak?

3.1 Az adatbázisoknak legyen kettős felhasználói felületük: egy az elmélyült kutatás, és egy a gyors, hatékony oktatás számára. Tudományosan is helyes és pontos adatgyűjtés, gondosan rögzített, betűhű szöveg legyen az, amit elfedünk a barátságos átirással, a kényelmesen kezelhető felülettel. Legyen benn az adatbázisban mind az idegen nyelvű forrás, mind pedig annak világos, magyar fordítása. Legyen benn a latin oklevél, de kétmondatos magyar kivonata is. Legyen benn a kézirat részletűs és színhű fényképhasonmása valamint aggályosan pontos átirása, de a kisebb igényű tanulónak álljon rendelkezésére egy mai helyesírásra áttett, jól olvasható változat is, amelyben például a keresések egyszerűbben hajthatók végre.

3.2 Az adatbázisok lehetőleg különmemű adatokat tartalmazzanak, hogy tág tere nyíljon a kevésbé nyilvánvaló kérdéseknek. Egy irodalmi szöveget tartalmazó adatbázis tanulmányozóját az is érdekelheti, hogy az illető művet hányszor, hol, mikor és kik adták ki nyomtatásban, s ha a mű fordítás, akkor még mely műveket fordítottak ugyanattól a szerzőtől vagy ugyanabból a nyelvből, s ha a mű vers, akkor versformája ismeretes volt-e annak előtte is, aztán milyen műfajú verseket írtak az idő tájt abban a versformában stb. Helyes, ha a tanulók olyanfajta kereséseket is megfogalmaznak, amelyeket az adatbázisok tervezői nem láttak előre.

3.3 A történeti tudományokban a feltevések ellenőrzése évekre telik. A Tárház adatbázisai nagyon nagy anyag könnyed áttekintését tegyék lehetővé, és ezáltal csökkenték a feltevések megfogalmazásának kockázatát.

3.4 A műalkotásokat rögzítő képi, mozgóképi és hangállományoknak érzékszervileg hiteleseknek kell lenniük. Ez a kétszintes adatbázisok mélyebb szintjein képek eseté-

ben több ezer soros felbontást és több tízmillió szint jelent, szobrok és épületek esetében lehetőleg hologramot, mozgókép esetében valamelyik számjegykódos HDTV-szabvány alkalmazását, hangok esetében pedig két csatornán legalább másodpercenként 44.100 mintavételt, és legalább 16 bites felbontást. A kisebb igényű felhasználás számára az egyelőre még nagyon szűk sávzélességű Internet hálózaton szokásos formátumokról is gondoskodni kell (64000 szint megkülönböztető kép, 8 bites hang stb.), de tudnunk kell, hogy ezek a formátumok belátható időn belül elavulnak.

4. Általános adatmodell

4.1 A bölcsészettudományokban az adatok olyan szöveges, képi vagy hangállományok, amelyeknek hordozóit is nyilvántartjuk (irodalmi művek esetében például a nyomtatott kiadásokat és a kéziratokat), és igényt tartunk arra, hogy kérdéseinket akár az elsődleges adatok, akár a hordozók felől tegyük fel. Épp a magyar irodalomtörténeti adatbázisok építéséből leszűrű általános tapasztalat, hogy a valóságot legpontosabban leíró adatfelvételi alapegység (a „record”) nem az elsődleges adat (a példában: az irodalmi mű), és nem is a hordozója (a példában: az egyik kiadás), hanem egy elsődleges adatnak (műnek) és egy hordozónak (egy bizonyos kiadásnak) találkozására, hiszen a különböző hordozókhoz (kiadásokhoz) tulajdonképpen különböző elsődleges adatok (szövegváltozatok) tartoznak: a több forrásban előforduló irodalmi mű a népköltészeti alkotásokra hasonlít.

4.2 Helyes, ha a tanulók a szöveges adatbázisokban szemantikai, a szövegrészletek jelentésére vonatkozó kéréseket is végezhetnek. (Ez a kíváncsi a gépi fordítás kérdésével függ össze.)

5. Szövegrögzítési eljárások

5.1 Mivel az adatbázisokat célszerű ellátni mind tudományos, mind oktatási felülettel (3.1), ugyanígy a szövegrögzítésben is kérfélét kell nyújtanunk: a tudományos igényű mellett egy könnyen olvashatót is.

5.2 A magyar irodalomtudomány főleg a következő, elvileg is jó, egymással is megférő szövegrögzítési eljárásokat használja, s ezért mindegyikük ajánlható:

5.2.1 hasonmással szinkronizált betűhű átirás (Balassakódex),

5.2.2 morfo-fonematikai átirás (POEM-adatbázis), mely elsősorban a szemantikai lekérdezéseket könnyíti meg,

5.2.3 betű-szám-jelölő (az MTA Nyelvtudományi Intézetének eljárása),

5.2.4 HTML fényképhasonmás nélkül, de szövegváltozatokkal (Internet József Attila-adatbázis),

5.2.5 ugyanez fényképhasonmással (Internet Balassakódex),

5.2.6 SGML (és a Text Encoding Initiative),

5.2.7 jól használható továbbá minden, lehetőleg 7 (a legszigorúbb hálózati szabványoknak is megfelelő), vagy esetleg 8 bites olyan szöveg- és kiadványszerkesztő (például SGML, HTML, TEX, Ventura, AmiPro, WordPro, XyWrite, NotaBene, Word RTF), amelynek utasításai becsúródhatnak a szövegbe. Amit így rögzítettünk, az akár évtizedek múltán is tökéletes pontossággal átalakítható marad

bármely más, hasonló szerkezetű szöveg- vagy kiadványszerkesztő követelményei szerint.

5.3 A tanulók által könnyen olvasható felület számára viszont egyelőre nincs jó megoldás. A Művelődési és Köznevelési Minisztérium által országosan elterjesztett újabb Microsoft-termékek (Windows 3.1, Windows for Workgroups, Windows 95) betűkód táblája nem felel meg a magyar szabványnak, így ezeknek tulajdonképpen kereskedelmi forgalomba sem lett volna szabad kerülniük.

A IBM OS/2 szabványos, de nem élvezeti az állam támogatását.

Függetlenül az apróbb hátrányoktól, természetesen mindenképp igazodnunk kell a nemzeti szabvány előírásaihoz.

5.4 A bölcsészettudományokban a nagy történeti anyagot felölelő adatbázisokhoz képest az oktatási szakanyagok fontossága másodrendű, de semmiképp nem jelentéktelen. Az ilyen szakanyagokat természetesen hiperszöveggé kell elkészíteni. Az egyetlen szóba jöhető formátum a HTML. A HTML-állományokban ideiglenesen elfogadható a magyar szövegekben rendkívül ritka, tildés magánhangzó a kétvessző-ékezetes betűk helyett, de csak addig, amíg a nemzetközi HTML-ajánlásból hiányoznak ezek a betűk.

A szakanyagok alkotói legyenek tekintettel arra, hogy a tanulók teremtő képzetét és együttműködő hajlandóságát akár közös szövegszerkesztéssel is (ilyen eszköz ma a Lotus Notes) fejleszthetjük.

6. Munkaszervezés

6.1 Az államköltségen létrehozandó adatbázisokhoz a hozzáférést nem helyes korlátozni. Meg kell viszont vásárolni számos külföldi, az Interneten nyilvánosan nem hozzáférhető adatbázis korlátozott használati jogát is. Ha ez nem történhet meg, megvizsgálandó, hogy a Tárház mint intranet, egyáltalán nyújt-e elég előnyt az Internet-hez képest.

6.2 A adatbázisok létrehozásának feladatát természetesen össze kell hangolni az MKM és a hasonló pályázatot tervező OMFB között.

6.3 A feladat egy könnyű és egy nehéz részre tagolható. Könnyű megrendelni számítógépet, vezetékelt, programcsomagot. Nehéz szakanyagokat és különösen adatbázisokat létrehozni. Ámde – mint az informatikában mindig – ezúttal is a helyes sorrendet kellene betartani. Először felállítjuk a feladatot, másodsor megvizsgáljuk, hogy milyen szoftver alkalmas a feladat megoldására, és csak harmadszor nézünk olyan hardver után, amelyen működtetni lehet a kiválasztott szoftvert. Másszóval: először kellene kiírni és elbírálni a pályázatot, azután megállapítani, hogy milyen szoftverek jöhetnek számításba, és csak ezután lenne szabad foglalkozni a szükséges sávszélesség felelősségteljes megállapításával, majd a hardver beszerzésével. Egyelőre még az sem tudható, hogy egyetlenegy helyről kell-e szolgáltatni az adatokat, vagy egy részüket onnan, ahol keletkeztek, és ahol az adattulajdonosnak felügyeleti joga van.

2000 ESTEK

Ezúton értesítjük kedves olvasóinkat a Nagy Hírről: május 15-én csütörtökön, este hétkor a Merlin Színházban (V. Gerlóczy utca 4., az emeleten), ALBERT PÁL – a legkritikusabb magyar kritikus Párizsban és Budapesten – lesz a vendégünk.

Minden áron megkérdezzük tőle: mi a véleménye Sipos Gyula költészetéről? Vázolná-e röviden pályafutását a Szabad Európától a *szabad* Európáig? Miért gondolja azt, hogy a hetvenes évek magvasabbak voltak, mint a hatvanasok? Miért áll olyan közel hozzá a Távols-Kelet? Mit utál legjobban a mai magyar irodalomban, és miért nem írt még soha a 2000-nek?

Várható még: forró, hosszú szünet és némi jó bor.

Mindenkit szeretettel vár: A szerk.

SAJNÁLATTAL ÉRTESETJÜK KEDVES OLVASÓINKAT ÉS SZERZŐINKET, HOGY CSAK AZOKRA A KÉZIRATOKRA TUDUNK LEVÉLBEN VÁLASZOLNI, AMELYEKET KÖZLÉSRE ELFOGADUNK; LAPUNK ANYAGI HELYZETE ÉS A POSTAI KÖLTSÉGEK EMELKEDÉSE MIATT A KÉZIRATOK VISSZAKÜLDÉSÉT NEM TUDJUK VÁLLALNI.

